

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Islah ve Tecdit Hareketleri Özelinde

Tasavvuf

MUHAMMED SALİH EKİNCİ

DİVAN
Kitap

Islah ve Tecdit Hareketleri Özelinde

TASAVVUF

Muhammed Salih Ekinci

Islah ve Tecdit Hareketleri Özelinde

TASAVVUF

Muhammed Salih Ekinici

Çeviri

Muhammed Ateş

DİVAN
Kitap

ISBN 978-605-4239-35-1
Yayınevi Sertifika Numarası - 14320

ISLAH VE TECDİT HAREKETLERİ ÖZELİNDE TASAVVUF
MUHAMMED SALİH EKİNCİ

Çeviri
Muhammet Ateş

Kapak Tasarımı ve İç Tasarım
Divan

Baskı - Cilt
Berdan Matbaası
Davutpaşa Cad. Güven Sanayi Sitesi C Blok No: 239
Topkapı/İstanbul Tel: (212) 613 12 11

© DİVAN KİTAP
Bu kitabın tüm hakları DİVAN KİTAP ve yazarına aittir.
İzinsiz kopyalanması yasaktır, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

1. Baskı, Divan Kitap, 2012,

DİVAN KİTAP
Oğuzlar Mah. Baş Manço Cad.
Nu: 12/3 Balgat – Çankaya - Ankara
Tel - Faks: (312) 431 74 65
www.divankitap.com.tr
divan@divankitap.com.tr, divankitap@gmail.com

DİVAN KİTAP, Divan Kitap Matbaacılık Basın Yayın
Dağıtım ve Ajans Hizmetleri Ltd. Şti. yayın markasıdır.

İÇİNDEKİLER

Mütercimim Önsözü	7
İslam'da İslah ve Tecdit Tarihi Aralıksızdır	13
Tecdidin Esasları Ve Onu Ayakta Tutan Dayanakları	14
Art Niyetlilerin Yozlaştıran Eklmeleri	15
Köktenci Müslümanların Tahrifi	15
Şahıslar Hakkında Aşırıya Gitmek	16
İbadet Konusunda Aşırıya Kaçmak	18
Cahillerin Yorumları	20
Kur'an'ı Biz İndirdik ve Onun Koruyucusu Biziz	23
Her Asırda Tecdit Etkinliğinde Bulunan Bir Fert Değil, Bir Grup Tur	24

MUKADDİME

Tasavvufun Dair

Tasavvuf Üç Hususun Toplamından İbaretir	31
Tasavvufun Tanımı	31
Tasavvufun Doğuşu	33
İslam'ın Ruhi Yönüne Önem Veren Bir Fırkanın Doğuşu	33
Bu Fırka Nasıl Doğdu ve Onlara Sûfi İsmi Ne Zaman Kullanıldı	34
Tasavvuf İlminin Doğuşu	35
Erken Dönem Sufilerin Zamanındaki Tasavvuf Saf bir Sünnî Tasavvuftu	37
Tasavvuf: Bir İsmi Kendi Hakikatini Gölgelemesi	38
Tasavvuf Yolunun Esasları	39
Allah'a Ulaşma Yolunun İzahı	41

MAKSUT

Sufilerin Yanında İslah ve Tecdit hareketleri

Birinci Fosil: Sapıklılığın Tasavvufta Sızması	46
Melâmetîlik ve Kalenderîlik	46
Hulûlîyye	47
Şer'i Hükümleri İhlal Eden Bu Taz Bir Çok Fırka Türemiştir	47

İkinci Fasıl: Hicrî Dördüncü Asırda Tasavvufun Tecdidî.....	47
Üçüncü fasıl: Hicrî Dördüncü ve Beşinci Asırlarda İslam Âleminin maruz kaldığı Meydan Okumalar ve Yıkıcı Hastalıklar	48
1- Batınî Hareket Serpilip Gelişmiş, Artık Meydan Okuyacak Bir Boyuta Ulaşmıştı .	48
2- Felsefenin Meydan Okuyuşu	50
3- İktisadî Hayatın Bozuluşu	50
4- Sosyal Yapının Yozlaşması	51
5- Siyasî Bölünmeler ve Sünnî-Şîî Çatışması	52
6- İslam Âleminin Haçlı Saldırıları Karşısında Takatsiz Düşüşü	54
Dördüncü Fasıl: Araştırmamızın Odak Noktasını Oluşturan İslah ve Tecdit Hare- ketleri	55
Birinci Kısım: İmam Gazalî'nin İslah ve Tecdittteki Rolü	57
Gazalînin Etkinlik Gösterdiği İslah Alanları	59
Birinci Grup: Sûfîler	61
İkinci Grup: Âlimler	64
Üçüncü Grup: İbadet ve Amel Ehli	69
Dördüncü Grup: Zenginler	72
Gazalî'nin Arkasında Bıraktığı Eserler	75
Gazalî'den Sonra İslah ve Tecdit Medreseleri	76
İkinci Kısım: Merkezî Medrese: Kadiriye Ehlûlû	77
Abdulkadir Geylânî'nin Eğitimi ve Tasavvuftaki Seyr-ı Sülûkû	79
Şeyh Abdulkadir'e Göre Eğitim ve Öğretim	83
Şeyh Abdulkadir'e Göre Dinî ve Kültürel Donanım	84
Şeyh Abdulkadir'e Göre Ruhî Donanım	85
Abdulkadir Geylânî'nin Müritlerin Birbirleriyle Olan Alakalarını Tanzim Etmesi ..	89
Abdulkadir Geylânî'nin Tasavvuftaki İslah Etkinliği	90
Üçüncü Kısım: Rifâîyye Medresesi	92
Şeyh Ahmed er-Rifâî'nin Tasavvuftaki İslahı	92
Dördüncü Kısım: İslah ve Tecdit Hareketinin Başlıca Etkileri	96
Nureddin Zengî ve Selahaddin Eyyubî Devleti'nin Zuhur Etmesi	97
Beşinci Kısım: İslah ve Tecdit Medreseleri Arasındaki İşbirliği	101
Altıncı Kısım: İslah ve Tecdit Medreselerinin Değerlendirilişi ve Uğradığı Akabet ..	105

Mütercimim Önsözü

Bütün övgüler, ezelden ebede değin Yüce Allah'a olsun! Salât ve selâm Nebimiz, öğreticimiz ve göz bebeğimiz Muhammed'in, onun ehl-i beyti ve sahabesinin üzerine olsun!

Tanıklık ettiğimiz üçüncü bin yılın başı, ikinci bin yılın son yarısından bu yana birikegelen çetin sorunları yaldızlayarak batının kanlı elleriyle getirip gadre uğramış Müslüman toplumların burnuna dayayıverdi. Siyasî bölünmüşlüğü, ilmî ve dolayısıyla fikrî ataletin, ahlakî çözülüşün belki de tüm zamanların en yoğun halini yaşayan Müslüman toplumlar; umutla yöneldiği kanaat önderlerinden şaşırtıcı bir bağnazlık, tiksinti verici bir tefrika ve kahredici bir duyarsızlık görünce, bu zorbaca dayatma karşısında umarsızca elini açıp ilenmekten öte bir etkinlik gösteremedi.

Bu kanaat önderlerinin kahir ekseriyeti, elbette ki, son iki asırdır İslam âleminin yoksun bırakıldığı "gözetim ve denetim mekanizması"nın yokluğunu fırsat bilerek meydana sökün eden ne ilmî ne de ahlakî ehliyeti haiz olmayan kifayetsiz muhterislerden oluşmaktadır. Hem kifayetsiz ve hem de muhteris olunca bu zatlar, her atılımları, ilmî sahada tahkikin yerine eblehçe bir taklidi, ahlakî alanda sevgi ve dayanışmanın yerine nefret ve hasımlaşmayı ikame edip berkitti.

Felaketin şurasıdır ki, halk kitleleri izanına girecekleri (dini, siyasi, vs.) liderlerin ehil olmanın ehil olmamasından ayırtı edecek bilgi ve bilince sahip olmayınca, bu liderlerin düzensizliğini

den, koflujundan ve nasımlımdan neşet eden tefrikacı düşünceleri, taviz verilmez itikat telakki etti. Böylece aynı hedefe dönük faaliyet gösterdiklerini belirten insanlar arasında akıllara ziyan bir ayırışma ve giderek bir hasımlaşma baş gösterdi. Kardeşliğin temin ettiği huzur ve güven ortamına çıkarların ve ihtirasların gölgesi düştü.

Huzur ve güven duygusunu yitiren bir topluluk, kuşkusuz ki, özgüven ve kuvvetini de kaybeder. Nitekim kaybettik de. Vahimdir ki, yetenekleri ve yeterlilikleri üstündeki mevkilere kurulan kimseler, yüce yanlanmızı ufalayıp eritmekle kalmadılar, yitiğimizi bulma doğrultusunda çaba sarf eden, ufuk açıcı düşünceler beyan eden ehil âlimlerimizi de kolayca yaftalayıp karaladılar.

Hal bu olunca, bize rüşdümüzü, dolayısıyla birlik ve dirliğimizi iade etmeye namzet yegâne dinamik olan "tasavvuf" da, tabiatıyla bu ilmî düzey ve asaletten mahrum bırakılmış sası ortamdan nasibini aldı. Tarih boyunca toplumların ve hatta devletlerin dirlik ve direncini dirimle ayakta tutan bu yaşam pratiğiyle doğrudan ilgili ilim, art niyetli veya samimi ama aymaz cahillerin eline düşmekle hurafe ve bid'at sisinin ardında tarınmaz hale geldi.

Modern zamanların hediyesi olan kitle iletişim araçlarının yaygınlık kazanmasıyla da yeni bir illet olarak karşımıza çıkan "siber kültür"ün sebebiyet verdiği "kültürel obezite", denetimsiz ve sıhatsız bir bilgi akışı sağladı. Bu da ihdas edilen hurafe ve bid'atlerin enikonu yayılmasına neden oldu.

İşte, böylesi bir zamanda tasavvuf ehlinin içinden ilmî ve ahlakî ehliyeti su götürmeyen Muhammed Salih Ekinci Hoca Efendi gibi yüce bir şahsiyetin, "tasavvuf"u hak ettiği ilmî yaklaşımla ıslah ve tecdit özelinde ele alması ve bu ele alışı tepkisini hesaplayarak değil, zaruretine inanarak söz söyleme erdemini sergilemesi, ufkumuza tebelleş olan sis bulutla-

nın dağılması ve yüreğimizde gümrah umutların yeşermesi adına son derece sevindiricidir.

Hacmi nispeten küçük olan bu kitabın ilim talebeleri için bu meseleye tahkik seviyesinde nasıl yaklaşılacağı konusunda bir rehber kitap olma niteliği taşıdığını belirtmede fayda mülahaza ediyorum.

Bu vesileyle de her ilmî atılımımda eksikliğimi hissedip rahle-i tedrisine yeniden iştîyak duyduğum üstadım Muhammet Salih İkinci hocaya tecdid-i mahabbet ve meveddet eylerim.

Muhammet ATEŞ
Bursa, 2010

Bismillâhirrahmânirrahûm.

Hamd, âlemlerin rabbi Allah'a özgüdür. Salât ve selam, elçilerin efendisi efendimiz Muhammed'in, aile efradının, bütün ashabının ve kıyamet gününe değin onları güzel şekilde izleyen tüm müminlerin üzerine olsun!

Bu araştırmamızın konusu, Tasavvuf ile ondaki ıslah ve tecdit hareketleridir.

Araştırmamızı biri "giriş" diğeri "mukaddime" olmak üzere iki bölüme ayırdık. Giriş bölümünde tecdit ve ona ilişkin meselelere değindik. Mukaddimede ise Tasavvuf'u, tarı ve doğuşu özelinde etüt ettik.

İslam'da İslah ve Tecdit Tarihi Aralıksızdır:

Tarihi gerçeklerden biri de İslam'da ıslah ve tecdit hareketinin kesintisiz devam ettiğidir. Nitekim Peygamber Efendimiz -sallallahu aleyhi ve alihi ve sellem- birçok hadisinde bu durumdan bahsetmiştir. Bu hadis-i şeriflerin bir kısmını zikredersek:

*"Ümmetimden bir taife, kıyamet kopana değin kendilerine tavır alıp sataşanlara itibar etmeksizin hak üzere kaim olacaktır."*¹

*"Muhakkak ki Allah, her yüz senenin başında bu ümmete dinini yenileyen/öze döndüren bir kimse/bazı kimseler gönderir."*²

*"Bu dini her kuşağın adilleri yüklenecektir. Onlar köktencilerin tahrifini, art niyetlilerin yozlaştırıcı eklemelerini ve cahillerin yorumlarını dinden ayıklayıp atacaklar."*³

İslam tarihini etüt eden, ıslah ve tecdit faaliyetinde ne bir gedik, ne bir boşluk görebilir, ne de sapkın akıma karşı duran, kuşatıcı yozlaşmayla mücadele eden, hakkın sedasını gürleştiren, zalim güce meydan okuyan, fitne unsurlarına karşı dikilen ve düşüncede yeni pencereler açan kutlu kimse-lerden yoksun tek bir zaman dilimine rastlayabilir.

Bu meyanda birkaç mühim noktaya değinmek istiyoruz:

Tecdit Önce İlke Ve Düşünceler Bazında Olmalı

---

¹ Müslim, imâre, 47, (3548); Müsned, Ahmed b. Hanbel, 16324.

² Ebû Davûd, melâhim, 1, (3740).

³ Beyhâkî, 10/209, (66643); İbn Asâkir, 7/38.

Birincisi: İslah ve tecdit kuşkusuz ki önce ilkeler, değerler, düşünceler ve tasavvurlar bazında gerçekleşmeli; zira batıl düşünce ve tasavvurlardan ancak kendi türünden ameller türer. Akıllar ve kalpler ıslah olunmadıkça, düşünceler ve kavramlar tashih edilmedikçe amelleri düzeltmek, yaşam pratiğini ıslah etmek, toplumu kötülüklerden ve yozlaşmalardan temizleyip olumsuzluklardan soyutlamak, zulme ve fitneye teslim olmaktan kurtarmak olanaksızdır.

Nitekim Yüce Allah bu durumu şu ayet-i kerimesi ile beyan etmiştir: *"Bir topluluk üzerinde bulunduğu hali değiştirmedikçe Allah, onun durumunu değiştirmez."*⁴ Nebi -sallallahu aleyhi ve alihi ve sellem- ise bu meseleye şöyle buyurarak işaret etmiştir: *"Dikkat buyrulsun, bedende bir küçük parça et vardır; o sağlam olduğu zaman bedenın tamamı sağlam olur, bozulduğundaysa bedenın tamamı bozulur. Dikkat buyrulsun, işte o kalptir."*⁵ Bu yüzden ıslah ve tecdit etkinliğinde bulunan âlimlerin hikmetinin, önce ilke ve değerleri ıslah etmek, tasavvur ve kavramları düzeltmek; sonra ikinci kademedede de amelleri ıslah etmek yönünde tecelli ettiğini görmekteyiz. Peygamberler ve ıslah erlerinin tarih boyunca deruhte ettikleri vazife de budur.

Tecdidin Esasları Ve Onu Ayakta Tutan Dayanakları

İkincisi: İslam âleminin çözülüş ve inhirafı, şu üç yolla vuku bulur:

- Köktencilerin tahrifi
- Art niyetlilerin yozlaştırıcı eklemeleri
- Cahillerin yorumları

⁴ R'ad, 11.

⁵ Buhârî, iman, 37; Müslim, müsâkât, (1599).

İslahı ve tecdidi ise adil İslam âlimlerinin bu üç bozucu etkeni ondan savmasıyla sağlanır. Yukarda zikrettiğimiz “adil halefler” hadisi bu durumu açık ve seçik ifade etmektedir.

Bahis konusu hadisin de işaret ettiği gibi İslam’da tecdit etkinliği, İslam’ı, avamın ve- hatta öyle yetişip aşinalık kazandıkları için- âlimlerin büyük kısmının dinden bir bölüm sanacakları, özünden olduğuna inanacakları derecede kendisine bulaşan bu türedi ve yozlaştırıcı hususlardan arındırmak suretiyle gerçekleşir. Bu sebeptendir ki, başını bu eklentilerin dinin özünden olduğu sanusından alamayan avam ve mutaassıp yetişmiş ulema, İslam’ı bu ifsat edici etkenlerden arındırıp temizlemeye yeltenen herkese düşman kesilmiş, aşağılayıcı lakaplar takmış, bid’atçı ithamında bulunmuştur; hâlbuki şeriatın katışıksız, saf haline asıl bağlı olanlar ve gerçek müceddidler onlardır.

Bu üç husustan ikisi, iyi niyet ve saf kalplilik neticesinde İslam’a sızmıştır. Bunlar: Köktencilerin tahrifi, cahillerin tevilidir. Üçüncüsü ise kötü niyet ve emellerle ona bulaştırılmıştır. O da art niyetlilerin yozlaştırıcı eklemeleridir.

Art Niyetlilerin Yozlaştırıcı Eklemeleri

Bu, tüm düşünceleri batıllarını İslam’a katmak olan garazkârların, İslam’ı tahrif etmek, temellerini yıkmak, esaslarını bozmak, Müslümanların kafasında şüpheler uyandırmak, bu şüpheleri kalplerde kökleştirmek ve müminleri İslam’dan ayırıp uzaklaştırmak amacıyla İslam’dan olmayan şeyleri ona nispet etmesi demektir.

Köktenci Müslümanların Tahrifi

Dinde aşırıya gidenlerin tahrifinden murat, İslam’ı gereği gibi anlamayan, hakkıyla kavramayan, ne ki kendilerine ilim

veya tasavvuf ehli olma payesi biçilen kimi insanların içine düştüğü ne selef döneminde ne de önceki sufiler devrinde olmayan aşırılıklardır. Bu aşırılıklar, ya bazı şeyhlerin onları güzel görüp ihdas etmesi yoluyla ya da bazı sapkın ve bid'atçı fırkaları veya gayri müslimleri taklit etme sonucu İslam'a girmiştir. Nitekim gerek komşuluk ve iç içelik, gerekse bazı ayin ve geleneklerine duyulan yakınlık yoluyla gayri müslimlerden bu yönde etkilenme meydana gelmiştir.

Hakikatte tahrif olan bu bid'at ihdas etme etkinliği, türetilen ya da aktarılan bu hususların bazı faydalar sağladığı kanaatine binaen yapılmıştır. Hâlbuki onların zararı yararından daha fazladır. Kaldı ki, bu faaliyette aklı şer'e hakem tayin etme anlamı vardır. Sanki Yüce Allah'ın *"Bu gün size dininizi kemale erdirdim, üzerinizdeki nimetimi tamamladım ve din olarak size İslam'ı seçtim."*⁶ ayeti kerimesi indiği gün din tamamlanmamıştı da bu kimseler kendi görüşleriyle, akıllarının uygunluğuna hükmetmesiyle ona eklemeler de bulunarak onu tamamlamaya yelteniyorlar.

Aşırılık İki Kısımdır:

- Şahıslar Hakkında Aşırıya Gitmek,
- İbadet Konusunda Aşırıya Kaçmak

Şahıslar Hakkında Aşırıya Gitmek

Şahıslar hakkında aşırı olmak, ister diri olsun ister ölü, onları değerlerinden daha fazla yüceltmek ve hak etmedikleri konuma koymaktır. Onların masum olduğuna inanmak, gaybı bildiklerine kanaat getirmek, yarar ve zarar verme salahiyetine sahip olduklarına kanı olmak; öyle ki fayda vermek istedikleri birine fayda verebilir, ziyana uğratmak iste-

---

⁶ Mâide, 3.

dikleri birini de ziyana uğratabilir şeklinde tasavvur etmek bu aşırılığa başlıca örnekler olarak verilebilir.

Nitekim bu aşırılığa binaen onların kabirlerini tazime şayan görüp yücelterek üzerine anıtlar, kubbeler ve mescitler inşa etmişler. Ne var ki, böylesi bir tutum ne selef döneminde ne de onlardan sonra gelen ve üstünlüğüne Peygamber efendimiz tarafından tanıklık edilen üç asırda sergilenmiştir. Dahası bilinen birçok sahih hadiste bu tutum açıkça nehyedilmiştir.

Bu iki kanaat, yani bazı şahısların gaybı bildikleri ve yarar ile zarara malik oldukları kanaati, eğer bu şahısların gayb bilgisine ve yarar ile zarar verme kudretine bizzat sahip oldukları şeklinde hâsıl olmuşsa, sahibini İslam'dan çıkaran büyük şirktendir.

Anlaşılabilirlik adına daha da açacak olursak, bir kimse-nin filan Peygamber veya filan şeyh, gaybı, Allah'tan belle-meksizin kendisi şahsına ait bir bilgiyle bilir veya bizzat kendisi fayda ve zarar verebilir diye inanması yahut bir padişahın ülkesindeki bazı beldelere bir vali tayin edip oradaki tasarruf hakkını ona verdiği gibi Yüce Allah'ın da bu kimseye kâinatın bir bölümünde mutlak tasarruf hakkı vermek suretiyle ona küçük bir ilahlık bahsettiği ve orayı tamamen ona bıraktığı tarzında bir itikada sahip olması büyük şirke girmesi demektir. Müşriklerin ilahları hakkında sahip oldukları inanç da tamı tamına buydu; küfre düşmeleri de bu inanç yüzündendi.

Şu da var ki, eğer bu kimse yücelttiği kişinin keramet yoluyla, gaybı her bilmek istediğinde Allah'ın haber vermesiyle bildiğine, yarar ve zarar vermeye her niyetlendiğinde Allah'ın ona bahsettiği bir güçle verebildiğine inanıyorsa, bu şirk değil, yerilen aşırılıktandır. Böylesi bir aşırılığı Yüce Allah da Nebisi de nehyetmiştir. Nitekim Yüce Allah: *"Ey ehl-i*

kitap, dininizde aşırıya gitmeyin.”⁷ diye buyururken Nebi – sallallahu aleyhi ve alihi ve sellem- de şöyle buyurur: “Hristiyanların Meryem’in oğlu İsa’yı aşırı övdükleri gibi siz de beni övmeyin; benden bahsederken Allah’ın kulu ve elçisi, deyin”⁸, “Sakın ola ki din de aşırı gitmeyin. Sizden öncekiler, dinde aşırılığa düşmekle helake gittiler.”⁹

Bu zemmedilen bir ifrattır; zira yüce Allah gayb bilgisini ve yararlar zarar verme yetisini böylesi bir tarzda ne bir melege ne de bir peygambere vermiştir. Ne var ki, bu inanç “Evliyaların kerameti haktır” şeklindeki İslamî bir asıl üzerine bina edildiği için sahibini küfre götürmez. Lakin böylesi bir itikat, şirk görüntüsü taşıyan, şirke ortam hazırlayan, şirke vesile olan ve hatta bazen sahibini bilfiil şirke düşüren yerilmiş bir aşırılıktır.

Allah’ın salih kullarının Allah’ın onlara bildirmesiyle bazen gaybı bilebileceklerine veya keramet yoluyla diğer insanların güç yetiremedikleri bazı harikuladeliikleri zaman zaman sergilemeye Allah tarafından kadir kılındıkları şeklindeki inanca gelince, bu İslam’ın getirdiği ve insanlara inanmalarını emrettiği orta/hak görüştür.

İbadet Konusunda Aşırıya Kaçmak

İbadetlerdeki aşırılık ya sünnette aslı asla bulunmayan yeni ibadetler ihdas etmek şekliyle gerçekleşir. Bu da âlimlerin ittifaken reddettiği hakikî bid’attır. Ya da sünnette aslı bulunmasına karşın keyfiyetine dair bir beyan bulunmayan ibadetlere şekil ve zaman tayin etmek suretiyle meydana gelir ki bu türden etkinlikler, muhakkik âlimlerin yadsıdığı iza-fî bid’atlerdir. Buna aşırı uykusuzluk ve aşırı açlığa önem

⁷ Nisâ, 171.

⁸ Buhâri, ehadisü’l-enbiya, 48.

⁹ İmam Ahmed, Müsned, 3305;

vermeyi, bir şüphe arz etmememsine ve bir mahzura vesile olmamasına rağmen nefsi bazı mubah hazlardan mahrum bırakmayı, şer'in hiçbir şekilde tasvip etmediği tarzla bedene eziyet edilmesini ve "acem takvası" ile "acem tasavvuf" unda bulunan daha başka vera'/takva tutumlarını örnek verebiliriz.

Bu nevi bir takva Peygamber Efendimizin döneminde de bazı insanlardan sadır olmuş ve fakat Nebi -*sallallahu aleyhi ve sellem*- ondan nehy etmiş ve sakındırmıştır.

Enes (r.a) rivayet etti ki:

" Üç fert Nebi -*sallallahu aleyhi ve alihi ve sellem*-in eşlerinin evine gelip ibadetini sordular. Kendilerine söylenildiğinde sanki azımsadılar, dediler ki: 'Biz nerede, Resulullah -*sallallahu aleyhi ve selem* - nerede! Onun geçmiş ve gelecek bütün günahları bağışlanmıştır.' İçlerinden biri 'gecenin tamamını daima namaz kılarak geçireceğim', diğeri 'ben yıl boyunca oruç tutup hiç iftar etmeyeceğim' diğeriye 'Kadınları terk edip onlarla asla evlenmeyeceğim' dedi. Resulullah geldi ve buyurdu ki: 'şöyle şöyle diyen siz misiniz? Allah'a yemin olsun ki, sizin Allah'tan en korkunuz da, en takva sahibi olanınızda benim; ama ben oruç da tutar, iftar da ederim; namaz da kılar, uykumu da alırım ve kadınlarla da evlenirim. Sünnetimden yan çizen benden değildir.'¹⁰

Enes (r.a) rivayet etti ki:

"Resulullah -*sallallahu aleyhi ve alihi ve sellem*- mescide girince bir de ne görsün, iki sütun arasına bağlanmış bir ip. Bu ne? dedi. Zeyneb'in ipidir, ibadetten yorgun düşünce ona tutunur, dediler. Hayır, dedi, çözün onu. Sizden biriniz zinde

---

¹⁰ Buhârî, nikâh, 1; Müslim, nikâh, 1.

kaldığı müddetçe namaz kılsın, takati kesilince de otursun.”¹¹

İbn Abbas rivayet etti ki:

“Resulullah hutbe irat ederken ayakta dikilen bir adam gördü. Kim olduğunu ve niye dikildiğini sordu. Ebû İsrail’dir, ayakta durup hiç oturmayacağına, gölgelenmeyeceğine, konuşmayacağına ve hep oruç tutacağına nezretmiş, dediler. Bunun üzerine Nebi *-sallallahu aleyhi ve alihi ve sellem-* şöyle buyurdu: ‘emredin ona, konuşsun, gölgelensin ve otursun. Orucunu da tamamlasın.’”¹²

Aşırılığın bu iki nevi, çoğunlukla Rafizîlerde, bir de cehaletin ya da dışardan gelen yabancı etkenlerin etkisiyle ilimden ve İslam’ın paklığı ve berraklığından uzaklaşan aşırı sûfî tarikatlarında bulunur.

Cahillerin Yorumları

Cahillerin yorumu ifadesinin anlam alanına mezhep mutaassıpçılarının kendi imamlarının mezhebine aykırı gördükleri naslara yaptıkları ve bu suretle kendi mezhepleriyle bağdaştırdıkları uzak teviller de girer. Hâlbuki mezhep sahibinin kendisi bile böylesi bir takıntılı anlayışa razı olmaz. Âlimin görevi, nasları asıl sayıp mezhepleri onlara tabi tutmaktır. Büyük İslam âlimlerinin yolu buydu. Onların genelinin şöyle dediği sağlam kaynaklarca nakledilmiştir: “Bir hadis sahih ise benim mezhebim odur.”

Birçok âlim mezhep mutaassıpçılarının bu hastalıklı tevil çabasını ayıplamıştır. Bu âlimlerden biri olan İmam İzzuddin b. Abdüsselam şöyle der:

¹¹ Buhârî, teheccüd, 18; Müslim, salatu’l-müsafirin, 31.

¹² Buhârî, eymân, 31; Ebû Davûd, sünen, 3300.

“Son derece tuhaftır ki, taklitçi fakihlerden bir kimse tabi olduğu imamın yorumunun zayıf olduğuna vakıf olur, ona geçerli bir çıkar yol bulamaz; ne ki bununla beraber onu yine de taklit eder. Kitap, sünnet ve sahih kıyasların görüşlerine tanıklık ettiği kimseleri, sırf kendi imamını taklit etme donukluğundan dolayı terk eder. Hatta kitap ve sünnetin zahirinden kurtulmak için hilelere başvurarak taklit ettiği imamı savunma adına naslara uzak ve batıl teviller yapar...”

O halde tabi olduğu imamın mezhebini hadise aykırı gören kimse nasıl davranmalı? Cevabı İbn Salâh’tan alalım, o der ki:

“Şafî biri, mezhebine muhalif bir hadis gördüğünde, bakar, eğer mutlak olarak içtihat yapma ehliyet ve salahiyetini haizse veya o bapta ya da o meselede içtihat yapabilme seviyesinde birikim ve donanımına sahipse mezhebinin görüşünü bir kenara bırakıp doğrudan hadisle amel eder. İctihat yapma düzeyinde birikim ve donanımına sahip değil ve fakat hadise muhalif davranmak kendisine ağır geliyor ve araştırmasına rağmen hadise muhalif düşene sadra şifa veren bir cevap bulamamışsa o hadisle -başka bir imamın da amel etmiş olması kaydıyla- amel edebilir.”

İmam Nevevî, İbn Salah’ın bu konudaki sözlerini uzunca naklettikten sonra şu yorumda bulunmuştur: *“İbn Salâh’ın sözü doğru ve yerindedir.”*¹³

Bu ifadenin¹⁴ mana kapsamına bazı fıkıh âlimleri tarafından cevaz verilen fakat İslam’ın ruhuna aykırı, genel maksatlarına ters ve şari’in hüküm belirlemedeki amacıyla çelişen “şer’i hileler” de girer. Şu da var ki, bütün âlimler tarafından kabul görmüş ve sahibinin fıkhıta engin bir birikim ve büyük

¹³ el-Mecmu, c.1, s. 64. Oraya müracaat edilip okunmasında fayda mülahaza ediyoruz, zira mühim bilgiler içermektedir.

¹⁴ Cahillerin yorumu ifadesinin mana kapsamına.

bir kabiliyete malik olduğunu gösteren “fıkîhî çözüm”ler elbette ki başka bir husustur. Nitekim bu çözümlerde uzmanlaşmış büyük âlimler yetişmiştir. Onların başında da İmam Ebû Hanife (r.h) gelir.

Keza cahillerin yorumu ifadesine, kimi sûfîlerin Kur’an-ı Kerim ve hâdis-i şerif naslarından bazılarını, taşımadıkları ve gramer ile kullanım veya sebab-i vürut ya da bağlam açısından sorun arz eden manalara hamletmeleri de girer. Buna Cibril hadisindeki “ihsan” tanımı olarak varit olan nebevî cümleyi örnek verebiliriz. “Her ne kadar sen O’nu görmesen de, o elbette ki seni görmektedir” anlamına gelen **فَإِنْ لَمْ تَكُنْ تَرَاهُ** fiilini “**تَرَاهُ**” fiil-i nakısını tamme sayıp “**فَإِنَّهُ يَرَاكَ**” şart edatına cevap saymış ve bu suretle cümleye “Eğer olmazsan O’nu görürsün” anlamını yüklemeye çalışmış kimi sûfîler. Yani, eğer benliğini terk edip kendini beğenmişlikten uzak tutar ve kendini görmezsen Allah’ı görürsün, yani O’na ulaşır, onu marifetin tadına vararak tanır ve onun gözetiminde bulunmakla kıvanç duyarsın. Bu haddi zatında doğru bir manadır. Lakin hadisi kalkıp bu anlama hamletmek gramer açısından batıldır. Çünkü eğer hadisin anlamı bu olsaydı, hadiste geçen “**تَرَاهُ**” fiili, meczum olup “**تَرَهُ**” şeklinde varit olması gerekirdi. Kaldı ki, hadisin siyaki da, sebab-i vürudu da bu anlamı reddetmektedir.

Burada hemen belirtiyim ki, bazı sûfîlerin naslardan anladıkları ve nasları üzerine hamlederek hakiki anlamlarından çıkarmadıkları “itibarî manalar” farklı bir durumdur. Zira bu, âlimlerin kabul ettiği ve “işârî tefsir” diye isimlendirdiği bir tefsir türüdür. Ama biz çıkarılan bu tür anlamları “itibarî tefsir” diye isimlendiriyoruz, çünkü sufîlerin bu yolla çıkardıkları manalara nass işaret etmez. Bu anlamlar ancak itibar edilmekle naslardan alınır. Tedebbür eden kimsenin zihni, nassın işareti olmaksızın bu manalara intikal eder. Tefsirin

bu türünde yazılmış en nitelikli kitap Kuşeyrî tarafından telif edilmiş “Letâifü'l-İşârât” isimli eserdir.

Bu ifadeye¹⁵ kimi te'vilci âlimlerin “sıfat nasslarını” Arapçanın kulların tarzına aykırı düşecek şekilde veya Yüce Allah'ın zatında noksanlık vehmi oluşturacak manalara hamletmek suretiyle yaptıkları teviller de girer. “Rahman arşa istiva etti”¹⁶ ayet-i kerimesindeki “istiva” kelimesini, “istilâ” anlamına hamletmeyi buna örnek gösterebiliriz. Zira istila sözcüğü, doğrudan ifade ediyor demesek bile “galibiyet için mücadele” anlamını vehmettirir. Kuşkusuz ki Canab-ı Hakk'ın zatını noksanlık vehmeden bu anlamdan tenzih etmek vaciptir. Yüce Allah'ı eksiklik ifade eden tabir ve anlamlardan tenzih etmek vacip olduğu gibi, eksiklik vehmettiren tabir ve manalardan tenzih etmek de vaciptir.

Sıfat konusundaki nassları, meşhur mecazî anlamlara hamletmeye gelince, Araplar arasındaki yaygın mecaz kullarınuna uygun olduğu müddetçe bu nasların mecazi anlamlarıyla yüce Allah'a nispet edilmesi sapma kabul etmeyen bir hakikattir. Öte taraftan eğer bu nassların böylesi yaygın kullanıma sahip mecazî manaları bulunmuyorsa, onları geldikleri gibi anlamak doğru olan tutumdur.

Uzun lafın kisası, İslam'dan olmayıp da ona bulaştırılan her şey bu üç fırka yoluyla sızmıştır: cahiller, aşırıya giden Müslümanlar ve garazkâr yorumcular.

Kur'an'ı Biz İndirdik ve Onun Koruyucusu Biziz

Lakin Yüce Allah, İslam'ın muhafazasını bizzat kendisinin yüklendiğini şu kelamı ile ifade etmiştir: “Muhakkak ki, Kur'an'ı biz indirdik ve ona biziz muhafazacı.”¹⁷ . “*Bu dini*

¹⁵ Cahillerin yorumuna.

¹⁶ Taha, 5.

¹⁷ Hicr, 9.

her halefin/kuşağın adilleri yüklenecektir...” hadis-i şerifi bu ayetin tefsiri olarak algılanması yerinde bir açıklama olur. Yani Kur’an’ı Kerim’in korunması, Yüce Allah’ın hadiste zikredilen üç türedi illete karşı set olacak seçkin bir âlim kitlesi yetiştirmesiyle gerçekleşecektir.

Her zaman ve zeminde İslam âlimlerinin görevi budur. İlmün azaldığı, cehaletin galebe çaldığı, bid’at ve hurafelerin toplumda kol gezdiği dönemlerde bu görevi deruhte etme vacipliği daha da pekişir.

Allah’a hamd ediyoruz ki, vaadini yerine getirmiş, Resulünün haber ve mucizesini gerçekleştirmiştir. Muhakkik âlimler tarih boyunca bu üç kesime karşı tetikte olmuş ve olmaya da devam ediyor. Tarihten günümüze kadar bir köktencinin tahrifi ve aşırılığı, bir garazkânın şüphe ve intihali, bir cahilin batıl tevili söz konusu oldu mu, hemen batıllarını reddetmiş, yanlışlıklarını beyan etmiş ve İslam’ı ondan arındırmışlar. Böylece “hak” olanı eksenine oturtmuşlar.

Her Asırda Tecdit Etkinliğinde Bulunan Bir Fert Değil, Bir Gruptur

Üçüncüsü: İslami literatürde meşhur olduğu üzere “müceddit”, İslam’da bütün alanlarda tecdit faaliyetinde bulunan tek bir şahıstır. Ne ki, muhakkik âlimler bu hususta farklı bir kanaate sahipler. Onlara göre her asırda tecdit etkinliğini ifa eden, ilmi ile amel eden bir öbek rabbanî âlimdir. Bu öbek İslam’ı aşırıcıların tahrifinden, art niyetlilerin yozlaştırmalarından ve cahillerin yorumlarından arındırır. Bu kanaati taşıyan muhakkik âlimler, tecdit hadisinin orijinalinde yer alan ve hem tekil hem de çoğul anlam ifade etmeye müsait olan “من” mevsul-u ammesini tekil değil, çoğul anlamına hamletmişler. Nitekim mevzubahis konuya ilişkin varit olan diğer hadiste “adil” diye tekil değil de “adiller” diye çoğul

bir kelime ile dile getirilmiştir: *“Bu dini her halefin/kuşağın adilleri yüklenecektir”*. Bu hadis, “tecdit” hadisinin tefsiridir.

Münâvî şöyle der: “Zehebî hadiste geçen “men”in tekil için değil, çoğul için olduğunu belirtti.”

İbn Kesîr de şöyle der: “Her kavim tecdit hadisi ile kendi imamının kastedildiğini iddia eder. Ne var ki, mesele derin bir tahlile tabi tutulduğunda zahir olur ki hadis, gerek müfessir ve muhaddis, gerek fakih ve dilci, gerekse diğer ilim dallarındaki âlimlerden her taife ve sınıftan bulunmak üzere bir grup âlimi kapsar. İbn el-Esîr de “Carnu’l-Usul” de böyle demektedir.”

Bunu ifade ettikten sonra İbn Kesir şöyle not düşmüştür: “Lakin müceddit olarak gönderilen kimse, tüm İslamî ilimler de parmakla gösterilecek düzeyde birikimli ve donanımlı olmalıdır.”

Hafız İbn Hacer el-Askalânî ise “Fethu’l-Bârî”de der ki:

“Bazı imamlar/büyük âlimler, her yüzyılın başında gelen müceddidin tek bir fert olması gerekmediğine dikkat çekmiştir. Aksine tecdit konusunda durum Nevevî’nin dediği gibidir. Nevevî, “Ümmetimden bir taife mütemadiyen hak üzere zahir olacaktır” hadisini açıklarken şöyle der: Tecdit faaliyeti bulunanların farklı konum ve statüdeki bir grup müminden müteşekkil olması caizdir. Bu grupta yiğit bir savaşçı da, fakih, muhaddis, müfessir âlimler de emri bil maruf ve nehy-i anî’l-münker etkinliğinde bulunan kimse de, zahit ve abit zat da yer alabilir. Aynı ülkede bulunmaları da gerekmiyor, tersine aynı yörede bulunacakları gibi, dünyanın farklı yerlerine de dağılmış olabilirler. Nitekim aynı ülkenin fark-

lı yerlerinde de bulunabilir ve bir ülkede varken diğer ülkede olmayabilirler.”¹⁸

Ben derim ki:

İslam tarihinin gerçeği, muhakkik âlimlerin yorumunu teyit eder. Zira gerçek şu ki, İslam tarihi boyunca etkinliği, dinde tecdide ihtiyaç duyan her alanı kapsayan ve İslam âleminin dört bir tarafını kuşatan bir müceddit zor bulunur; hatta böylesi bir niteliği taşıyan âlim yoktur dense, gerçeğe uzak bir söz söylenmiş olmaz.

Dördüncüsü: Biz bu çalışmamızla Sûfilerin İslam tarihi boyunca yaptıkları ıslah ve tecdit faaliyetlerinin tamamını serdetmeyi amaçlamadık. Zira oengin malumat bu veciz risaleye sığmaz. Konunun tafsili ciltlere gereksinim duyar, çünkü tasavvuf tarihi ıslah ve tecdit etkinliğiyle doludur.

Bu araştırmada amacımız, İslam âleminin geçtiği en çetin dönemlerde tasavvufu ıslah ve tecdit etmeye yeltenen ve bu yolla ilmi ile amil, rabbanî mürebbiler, aktif ve hikmet sahibi davacılar, insaf ve adalet sahibi yöneticilerden, sağduyulu, basiretli ve cesur komutanlardan müteşekkil olan yeni bir nesil inşa etmeye çalışan sûfiler içinde aydınlık birkaç örnek vermektir.

Onların inşa ettiği bu, âlimlerden, mürebbilerden ve davacılar, oluş, yeni ve mübarek elit, İslam âleminin bünyesinde yeni bir askeri nesil inşa etmiştir. Bu nesli sahih İslam itikadı ve yüce İslam ahlakıyla donatarak onlara İslam’a ve neredeyse ortadan kaldırılacak olan İslam âlemine karşı hamaset aşılamıştır. Onlara Allah yolunda cihad etme iştiyakını aşılamış, İslam sancağını yükseltme ve İslam diyarını iş-

---

¹⁸ Feydu’l-Kadîr, 1/11; 2/282.

galcilerin pislüğinden temizleme uğruna candan da maldan da geçme fedakârlığını öğretmiştir.

Beşincisi: İslam tarihinin bu sürecindeki ıslah ve tecdide özellikle yoğunlaşmamızın sebebi, İslam âleminin - muhtelif tabakaları, mezhep ve meşrepleriyle- bu dönemde vuku bulmuş muazzam tecdit faaliyetlerine, büyük âlimlerin Müslümanların ve İslam'ın farklı meselelerine ilişkin belirttikleri önemli ve yerinde görüşlerine ve de bu görüşlerini sosyal hayata tatbik için takip ettikleri hikmetli metoda vakıf olmalarının kaçınılmazlığıdır.

Günümüz düne ne çok benziyor! Yüzyılımızın hastalıkları, onların asırlarındaki hastalıkların tıpkısıdır. Hatta daha da yıkıcı, daha da çetindir. Bu gün de muhtelif tabakalarıyla İslam âlemi, bu tecdit ve ıslah faaliyetlerine vakıf olmaya, onları düstur edinmeye, takip etmeye, istikamet bellemeye, aynı yolda adım adım yürümeye ne çok muhtaç! Özellikle de ıslahçılar, âlimler, müderrisler, öğretim görevlileri, davacılar ve mutasavvıflar.

Hidayetimizi Yüce Allah üstlensin ve bizi salihlerden kıl-sın.

MUKADDİME

Tasavvufa Dair

Tasavvuf Üç Hususun Toplamından İbarettir

1- Terbiye eden şeyhin müridi eğitip terbiye etmesidir. Şeyh, müridin kalbine bazı mana ve fikirler aşılayıp pekiştirir; onu bazı amelleri yerine getirmeye sevk eder.

2- Şeyhin müride devamlı yapıp terk ve ihmal etmeyeceği bazı amelleri vazife olarak vermesidir.

3- Şeyhin öğretileri ve terbiyesi, müridin de vazifelerini yapıp devamlılığı gözetmesi neticesinde müritte gerçekleşen bazı gayelerdir.

Bu durum, elbette ki eğer tasavvuf şeyhlerden alınmışsa böyledir; nitekim sürgit devam edegelmiş ve alışlagelmiş adet de bu yöndedir. Şu da var ki, bir şeyhten tasavvuf terbiyesi almayarak kendi kendisini eğitmiş bazı sûfiler de vardır. Bunlara nispetle tasavvuf, öğretiler, ameller ve gayelerdir.

Öğretiler, amel ve gayelerin üzerine kurulduğu asıldır. Eğer öğretiler doğru ve sünnete uygun ise üzerine bina edilen ameller de sahih ve salih olacaktır. Bu sahih ve salih ameller vasıtasıyla da yüce ve mübarek gayeler elde edilecektir. Öğretilerin, yani aslın yanlışlığı ve sünnete muhalefeti söz konusu olduğu takdirde kuşkusuz ki, üzerine terettüp eden amel ve gayeler de fasit olacaktır.

Tasavvufun Tanımı

Sûfiler tasavvuf için birçok tanım yapmıştır; öyle ki bu tanımların bini aşkın olduğu aktarılır. Biz bu tanımlar içinden aşağıda andıklarımızı seçiyoruz:

Bazı sûfiler der ki: "Tasavvuf, her yüce ahlaka sahip olmak ve her düşük ahlaktan soyutlanmaktır." Kimisi de der ki: "Tasavvuf ahlaktır, ahlakta senden ileri olan tasavvufta da senden üstündür."

Cüneyd-i Bağdadî'ye tasavvuf sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: "Senin başka alakalardan azade olarak her amel ve halinde yalnızca Allah ile beraber olmandır."

Cüneyd (r.h) bu sözü ile şunu ifade etmektedir: Tasavvuf, Allah'a ibadet edip yönelmektir. Zikri, zikredenin kalbinde kalıcı bir nitelik halini alacak kertede her iş ve halinde, her zaman ve zeminde Allah'ın gözetiminde olduğu şuuru-na sahip olacak derecede mütemadiyen Allah'ı anmak ve O'na ibadet etmektir. Çünkü -denildiği üzere- tasavvufun başlangıcı, seyr-i sülûk talebesinin "Allah'ın gözetiminde olduğu" bilincine varmak için çaba sarf etmesi, sonu ise bu durumun Yüce Allah'ın zikrinden ve gözetiminden bir lahza bile gafil kalmaksızın bilincinde yer edinmesidir.

Marifetullah erbabı muhakkik şeyhimiz Şeyh Muhammed el-Arapkendî şöyle derdi:

"Tasavvufun mahiyeti hakkında birçok kimse fikir beyan etmiştir. Herkes kendi meşrebinden hareketle ve tasavvufun kimi semerelerini dikkate almak suretiyle açıklamada bulunmuştur. Bazı büyüklerin dile getirdiği şu söz, tasavvufun en güzel tanımıdır: 'Tasavvuf vakti evla olanda geçirmektir'."

Ve bu söze şöyle şerh düşerdi:

"Ama hangi vakitte hangi amelin evla olduğunu tayin etmek, maharet ister. Sonra her vakit için kalbî ve fizikî amel-lerin, tebliğ ve irşadın, Müslüman topluma hizmetin, infakın ve diğer etkinliklerin hangisinin daha uygun düştüğünü tespit etmek gerekir."

Bu sebeptendir ki 'Sûfî, yaşadığı anın oğludur'¹⁹ denmiştir.

Görülen o ki, tüm bu tanımlar tasavvufun bir bütün olarak değil, gayeleri özelinde itibara alınması suretiyle yapılmıştır.

Tasavvufun Doğuşu

Sahih sünnî tasavvuf, İslamî terbiye ve öğretilerden, amel, maksat, gaye ve erdemlerden; şer'i şerifin getirip teşvik ettiği, üzerine yoğunlaştığı ahlaktan ibarettir. Sahih tasavvuf, bu üç İslamî temele sahip hususun toplamından ibaret olduğuna göre İslam'ın doğuşuyla doğmuştur. Nebi (s.a.v) İslamî öğretilerle, salih ameller ve güzel ahlakla sahabeyi eğitip yetiştirmiş ve böylece tasavvufun temellerini atmıştır. İnen ayet-i kerimeler, varit olan hadis-i şerifler Allah'ı zikretmekte sürekliliğe, nefsi tezkiye etmeye, Allah'ı görüyormuşçasına O'na ibadet etmek diye açıklanan "ihsan" mertebesine ermeye teşvik etmek suretiyle bu temelleri perçinlemiştir.

Hâsılı kelam, tasavvuf İslam'ın kalbî ve manevî yönünden, bunlara ilişkin öğretilerden ibarettir. Öyleyse tasavvufun İslam'daki yeri, ruhun bedendeki yeri gibidir. Bu anlamıyla "Tasavvuf İslam'ın doğuşu ile doğmuş" denilebilir.

İslam'ın Ruhi Yönüne Önem Veren Bir Fırkanın Doğuşu

Sonraları "tasavvuf" ismi ile anılacak olan İslam'ın ruhi yönüne özen gösterip üzerine titreyen bir topluluk ilk kez Basra'da doğmuştur. Bu topluluğu Hasan-ı Basrî'nin ekolü teşkil ediyordu.

İbn Teymiyye der ki: "Tasavvuf ilk defa Basra'da çıktı. Sûfiler için ilk kez küçük bir zaviye inşa edenler, Hasan Basrî'nin talebesi olan Abdulvahid'in bazı talebeleridir. Basra'da diğer şehirlerde bulunan düzeyin üstünde zühde, iba-

dete, korku ve benzeri manevî hususlara bir önem veriş, bir uğraşı vardı. Nasıl ki Küfe’de bulunan fıkıh ilminin seviyesi diğer beldelerinkinden daha üstteydi. Bu sebeptendir ki, ‘Küfe’nin fıkıhı, Basra’nın ibadeti yeğdir’ denilmiştir.”²⁰

Ve der ki: “Onların yanında tasavvufun belli hakikatleri vardır. Tasavvufun sınırları, ön gördüğü yaşam pratiği ve ahlakı üzerine fikir beyan etmişler. Örneğin bazıları şöyle demiştir: ‘Sûfî, manevî kirlerden annan, tefekkürle dolan, nezdinde altınla taş eşit olandır.’ Onlar “sûfî” kelimesine “sıddık” kelimesinin anlamını yüklüyorlar. Nebilerden sonra mahlûkatın en faziletlisi sıddıklardır: *‘İşte bunlar Allah’ın nimet verdiği nebiler, sıddıklar, şehitler ve salihlerle beraberdir. Onların ne güzeldir birliktelikleri!’*”²¹

İbn Teymiyye “sûfiler” kelimesi ile bu kimselerin o dönemde “tasavvuf” ismi ile anıldıklarını kastetmiyor, bilakis daha sonra kendilerine bu isim verildiği için onlardan bu adla bahsetmektedir; nitekim o bu konuya ilişkin sözünün başında şöyle demektedir: “Sûfiye” kelimesine gelince, bu söz-cük ilk üç asırda meşhur değildi, üne ancak bu üç asırdan sonra kavuştu.”

Bu Fırka Nasıl Doğdu ve Onlara Sûfi İsmi Ne Zaman Kullanıldı

Böyle bir taifenin ne zaman ortaya çıktığı ve onlara ne zaman “sûfiye” denildiğini bırakalım İmam Ebû Kasım el-Kuşeyrî (r.h) anlatsın. O ünlü kitabı “er-Risale”de şöyle der:

“Biliniz ki, Allah Resulünden sonra Müslümanların en faziletlieleri kendi asırlarında ‘sahabe’ isminden başka bir adla anılmadılar; zira sahabî olmanın üstünde bir fazilet yoktur.

²⁰ el-Fetavâ, kitabı’t-tasavvuf, c.11, s. 6, 7.

²¹ el-Fetevâ, 11/16,17.

Bu yüzden onlara 'sahabe' denildi. İkinci asra girildiğinde sahabeye arkadaşlık yapanlara 'tabiîn' dendi; çünkü bunu kendileri için en şeref verici nitelik kabul ederlerdi. Onlardan sonra gelenler ise 'etbau't-tabiîn' diye anıldı. Sonra insanlar arasındaki farklılık arttı ve mertebeler birbirinden uzaklaştı. Bu yüzden dinî yaşam ve duruma fazla önem verenlere 'zahitler ve abitler' denildi. Sonra bid'atler baş gösterdi. Fırkalar propaganda mücadelesine girdi. Her fırka zahitlerin kendi topluluklarında bulunduğunu iddia etti. Bu durum üzerine Allah'ın gözetiminde olduklarını her an müdrik olan ve kalplerini gaflet yollarından koruyan ehl-i sünnetin önde gelen âlimleri, "tasavvuf" ismini tercih etti. Seçkin âlimler için kullanılan bu isim, hicretten iki asır sonra şöhret buldu."

Tasavvuf İlminin Doğuşu

Tasavvuf ilmi diye anılan ilmin doğuşu hususunda ise biz deriz ki: Bu ilim, tasavvufta mütehasıs olan âlimler tarafından metodolojisi tayin, kaideleri tesis ve adabı tespit edilmiş olan bir ilimdir. Bu tayin, tesis ve tespit etkinliğinde Kur'an-ı Kerimi, sünnet-i seniyyeyi, sahabe ve tabiîn kelamını, seyr-i sülûkten edindikleri kişisel tecrübeleri ve müritleri eğitip aynı yolda yürütürken kazandıkları deneyimlerini kaynak almışlardır. Tasavvuf ilmi İslamî ilimlerden biridir. Diğer İslamî ilimlerde yetiştiği gibi onda da uzmanlar yetişmiş, onu geliştirmiş ve ona ilişkin kitaplar telif etmiştir.

Kadı Zekeriya el-Ensârî, "er-Risâletü'l-Kuşeyriye"ye yazdığı şerhte şöyle der:

"Tasavvuf, ebedi saadete ermek için kendisi aracılığı ile nefsin tezkiye edilme, ahlakın arındırılma, zahir ve batının/iç ve dış âlemin imar edilme hallerinin bilindiği bir ilimdir. Konusu, andığımız tezkiye ve tasfiye etkinliğidir. Gayesi, ebedî saadete ermektir. Meseleleri, tasavvufta ilişkin kaleme alınan eserlerde zikredilen maksatlardır.

Bu ilim, amel neticesinde tevarüs edilen ve şu hadisin iş-retine konu olan ilimdir: *"Yüce Allah, bildikleri ile amel eden-i bilmediklerine varis kılar."* Tevarüs edilen ilim, dini meseleler-deki fıkıhtır/ ince kavrayıştır, bahşedildiğine büyük hayır getiren hikmettir. Hasan Basrî'ye 'fakihler şöyle der' denildi-ğinde, 'sen hiç fakih gördün mü?' diye cevap verdi ve ekledi: 'Fakih, dünyaya rağbet etmeyen, gecesi namaz, gündüzü oruçla geçen, yaranmayan, münakaşaya girmeyen, Allah'ın hikmetini yayan, kabul gördüğünde de, reddedildiğinde de Allah'a hamd eden kimsedir ancak'."

Erken dönemdeki sûfilerin ilim ve halleri sinelerinde idi. Mürit, onları şeyhinden şifahi olarak, meclisinde ve sohbe-tinde bulunarak alırdı. Böylelikle şeyhi tarafından terbiye edilmiş olurdu. Sonra o da aynı tarzla öğrencisine aktarırdı. Ve tasavvufî eğitim tedvin edilmeksizin bu şekilde devam ederdi. Sonra bazı tasavvuf büyükleri, bu malumatları kitap ve risaleler halinde telif etmeye başladı.

Telif faaliyetinde bulunan âlimlerin ilklerinden biri İmam Haris b. Esed el-Muhâsibî'dir (ö. 243 h.). Tasavvufa, ahlaka, nefsi tezkiye ve muhasebeye dair birçok eser kaleme almıştır. Bu eserler ondan sonra tasavvufa dair kitap yazan herkese kaynaklık etmiştir. Sonra Serrâc e-Tûsî (ö. 328 h.), "el-Luma'" adındaki kitabını yazdı. Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö.465 h.), ünlü risalesini yazdı. Ardından Ebû Hasan el-Hucvurî (ö.470 h.) değerli eseri "Keşfu'l-Mahcûb"u kaleme aldı. Sonra İmam Gazalî (ö.505 h.), muhtelif eserlerini ve bilhassa büyük ahlak ansiklopedisi mesabesindeki "İhya-u ulûmî'd-dîn"i yazdı. Onun ardından iki büyük imam, Şeyh Abdulkadir Geylânî ile Şeyh Ahmed Rifâî geldi. Tasavvuf, ahlak ve manevi eği-time dair seçkin telifler meydana getirdiler. Şeyh Abdulka-dir, "el-Ğunye", "el-Fethu'r-Rabbânî" ve "Mefâtihu'l-Ğayb"ı kaleme alırken Şeyh Ahmed Rufâî de, "el-Burhânu'l-Müey-

yed", "Hâletu ehlî'l-hakika meallâh" ve "el-Hikem" adlı eserlerini yazdı. Muhâsibî ile Rifâî arasındaki dönemde daha başka seçkin eserlerde telif edildi.

Erken Dönem Sufilerin Zamanındaki Tasavvuf Saf bir Sünnî Tasavvuftu

Erken dönem sûfilerin yanındaki tasavvuf tasavvuru ve pratiği, hiçbir bid'at ve hurafenin sirayet etmediği sünnî bir tasavvuftu. Bundaki başlıca etken sünnî tasavvufun kanaat önderliğini, İslam şeriatına bağlı kalan, hüküm ve adaplarını muhafaza eden seçkin üstatlardan ruhî terbiyeyi alan büyük âlimlerin yapmasıydı. Ruhî terbiyeyi veren bu güzide üstatlar, İslam'ın ruhî ve ahlakî yönüne büyük bir önem ve özenle yoğunlaşan ve tasavvufu bid'atlerin sızıntısından, aşırılığın sirayetinden, ona intisap iddiasındaki kimselerin tasallutundan koruyan kimselerdi.

İbn Teymiyye der ki:

"Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin 'Tabakatu's-Sûfiye'sinde, Ebû Kasım Kuşeyrî'nin de "er-Risâle"sinde yer verdiği büyük şeyhler, ehl-i sünnet ve'l-cemaat ve ehl-i hadis mezhebi üzereydiler. Fudayl b. İyad, Cüneyd b. Muhammed (el-Bağdadî), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî, Amr b. Abdullah el-Mekkî, Ebû Abdullah b. Muhammed b. Hafif eş-Şirâzî ve başkaları buna örnek teşkil eder. Onların sözleri, sünnetten dayanaklara haizdir. Buna dair eserler de tasnif etmişler."²²

Ve der ki: "İstikamet üzerindeki arifbillâh tasavvuf şeyhleri ve onların dışındaki kimseler, kalp ehillerine -zühd, ibadet, marifet ve mükâşefe erbabına- kitap ve sünnetle kayıtlı kalmayı emrederlerdi.

---

²² Es-Safadiyye, 1/267.

Cüneyd b. Muhammed (Bağdadî) derdi ki: Bizim bu ilmimiz, Kitap ve Sünnet'le kayıtlıdır. Kur'an okumayan²³ ve hadis yazmayan²⁴, bizim ilmimizde söz söyleme salahiyetine sahip değildir.

Şeyh Ebû Süleyman ed-Darârânî ise derdi ki: Tasavvuf ehlinin kimi nüktelerine rastlarım da onlara Kitap ve Sünnet'ten delil bulmadan onları kabul etmem. .

Ebû Osman en-Nisâbü'rî de şöyle derdi: Kim ki hem sözüne, hem de fiiline hâkim tayin etmiştir Kur'an ve Sünneti, o dile getirmiştir hikmeti. Kim ki nefesine hâkim tayin etmiştir heva ve hevesini, o söylemiştir bid'atı. Zira Yüce Allah buyurur ki: "Eğer itaat ederseniz bulursunuz hidayeti"²⁵

Sehl b. Abdullah et-Tüsterî de şöyle der: Mezhebimiz üç asıl üzerine kuruludur: Ahlak ve amellerde Nebi (s.a.v)'e tâbi olmak, helal olandan yemek ve tüm amellerde niyeti halis tutmak.

Tasavvuf: Bir İsm'in Kendi Hakikatini Gölgelemesi

Seyyid Ebû Hasan en-Nedevî özetle şöyle der:

"Sonradan belirlenen terimler, hakikatleri üzerinde cina-yet derecesinde olumsuz bir etkiye sebebiyet verir. Zira yeni terim ortaya adeta bambaşka bir hakikat çıkartmış gibi algılanır ve bin bir şüpheyi konu yapıp etrafında husumetler bilenir. Hâlbuki eğer bu sonradan türeyen isimleri bir yana bırakıp ilk dönemdeki insanların ve önceki selefın kelimele-rine dönsek kördüğüm çözülür ve insanlar barışır.

İşte bu terimlerden biri de "tasavvuf" terimidir. Bu sebeptendir ki tasavvuf terimi birçok soru, sorgu ve araştırmaya

²³ Kur'an ilimlerine vakıf olmayan. (ç.n)

²⁴ Hadis ilimleriyle şıgal etmemiş olan. (ç.n)

²⁵ Er-Reddû ala'l-Mantıkyîn, 514, 516.

konu olmuş ve etrafında şiddetli husumetler vuku bulmuştur.

Oysa bu sonradan çıkan terimi bırakıp Kitap ve sünnete döndüğümüzde, ikisinde de imandan bir şube, nübüvvetin bir misyonu ve dinin bir rüknü olarak bahsedilen bir hususun varlığını ve bu hususun kimi zaman "tezkiye", kimi zaman "ihsan", kimi zaman da "kalbin salahu" olarak anıldığını görürüz.

Müslümanların "nefislerin tezkiye ve terbiyesini" gaye edinmiş olan bu ilmi, "tezkiye ve ihsan" ya da "fıkıh-ı batın/kalp ilmihali" olarak isimlendirmeleri daha yerinde olurdu. Eğer böyle yapmış olsalardı bu ihtilaf biter ve bu terimin tefrikaya saldığı lehteki ve aleyhteki her iki fırka barışır.

Bu tespitten sonra Nedevî sözü şöyle neticeye bağlar:

"Hiç şüphesiz ki, nefislerini tezkiye etmiş bu kimseler olmasaydı, İslam toplumu hem iman yönünden hem de maneviyat açısından çökerdi. Sınır tanımayan azgın maddecilik ümmetin imanından geriye kalanı da yutardı. Allah'a davetin az olduğu ve kalbin salahu ile uğraşmanın nadir olduğu ülkeler bak, orda ilimlerde deryalaşmanın, düşüncede derinleşmenin, zekâda üstün olmanın dolduramadığı korkunç bir boşluk görürsün. Bu noksanlık, çaresi bulunmayan ruhi ve ahlakî bir kriz; çözümü olmayan bir toplumsal sorundur."

Tasavvuf Yolunun Esasları²⁶

Bu asıllar beş tanedir: Gizli de ve açıkta Allah korkusu(takva), söz ve eylemlerde sünnet tabi olmak, bolluk zamanında da darlık anında da yaratılmışlardan himmet bek-

²⁶ Bu ve devamındaki konuyu İmam Nevevî'nin "el-Mekâsid" isimli eserinden alıntıladık.

lememek, azda da çokta da Allah'tan gelene rıza göstermek, refahta de sıkıntıda da Allah'a dönmek.

Takva, nehiylerden sakırıp istikamet üzerinde olmakla gerçekleşir.

Sünnete tabi olmak, titizce korunmakla ve güzel ahlaka sahip olmakla gerçekleşir.

Yaratılmışlardan himmet dilenmemek, sabır ve tevekkül- le gerçekleşir.

Allah'tan gelene rıza göstermek, kanaat ve her işte Allah'a dayanmakla gerçekleşir.

Allah'a dönmek, refahta ona şükretmek, sıkıntıda ona sığınmakla gerçekleşir.

Bütün bunlarında beş esası vardır: himmetin âli olması, kutsalın korunması, hizmetin güzel olması, azmin baskın gelmesi ve nimetin tazim edilmesi.

Bu esasların ışığında deriz ki:

Himmeti ali olanın mertebesi yüksek olur.

Allah, kutsallığını koruyanın onurunu korur.

Hizmeti güzel olanın kıymeti hak olur.

Azmi baskın olanın hidayeti daim olur.

Nimeti tazim eden şükrünü eda eder. Şükrü eda eden daha fazlasına müstahak olur.

Davranış esasları beştir:

1- Emri gereğince yerine getirmek için ilim talep etmek.

2- Basiretin açılması için şeyhlere ve ihvana yarenlik etmek.

3- Sakırma amacı ile ruhsat ve tevilleri terk etmek.

4- Kalbi Allah ile iletişimde tutmak için vakitleri virtlerle donatmak.

5- Hevadan soyutlanıp helakten kurtulmak için nefsi her konuda itham etmek.

İlim talep etmenin engeli, asıl bilmez, kural tanımaz, dini eksik, aklı güdük, yaşı küçük kimselerle oturup kalkmaktır.

Yarenlikte bulunmanın engeli, aldanma ve lüzumsuz işler derekesine düşmektir.

Ruhsat ve tevilleri terk etmenin engeli, nefis için kaygılanmaktır.

Nefsi itham etmenin engeli, onun güzel hallerine yakınlık duymak ve onun tayin ettiği istikamete temayül etmektir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurmuştur: “(Kurtuluşu için) her türlü fidyeyi verse de bu ondan kabul edilmez.”²⁷

Manevi hastalıkların tedavi esasları beştir:

1- Az yiyip içmek suretiyle mideyi hafif tutmak.

2- Kalpte meydana gelen şüphe ve vesveseler baş gösterdiğinde Allah’a sığınmak.

3- Harama sürükleyecek konum ve konulardan korunup uzak durmak.

4- Şuuruna vararak daimî bir istiğfar etme ve salat-selam getirme etkinliğinde bulunmak.

5- Allah’a ulaşmaya rehberlik eden kimselerle arkadaş olmak.

Allah’a Ulaşma Yolunun İzahı

Allah’a ulaşmanın yolu; bütün haram ve mekruhlardan tövbe etmekten, ihtiyaç duyulan kadarıyla ilim talep etmekten, abdestli durmayı ihmal etmemekten, farz namazları ve revatib²⁸ sünnetleri vaktinin başında cemaatle kılmayı adet

---

²⁷ Er’am, 70.

²⁸ Farz namazların öncesinde ve sonrasında kılınan sünnetlere “revâtib” denir. (ç.n)

haline getirmekten, kuşluk namazını sekiz rekat kılmayı terk etmemekten, yatsı ile akşam namazı arasında altı rekat namazı bırakmamaktan ve teheccüd/gece namazını, vitirleri, pazartesi ve Perşembe oruçlarını, eyyam-ı biyd ve fazıla günlerindeki orucu tutmayı, anlayıp tefekkür ederek ve bilinci canlı tutarak Kur'an okumayı, çokça istiğfar getirip salavat çekmeyi, gece ve gündüz vakitlerinde okunması sünnet olan duaları okumayı adet haline getirerek bunları titizlikle yapmaktan geçer.

İmam Nevevî gecede ve gündüzde okunması gereken sünnet dualarının bir kısmını aktardıktan sonra şu tavsiyede bulunur: Bu duaları yaptıktan sonra vaktin varsa şu duaları da verilen sayıya riayet ederek oku:

“سُبْحَانَ اللَّهِ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ وَلَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَاللَّهُ أَكْبَرُ”

“لَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ”

“لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ الْمَلِكُ الْحَقُّ الْمُبِينُ”

“لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ

الْخِزْيَةُ وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ”

اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ عَبْدِكَ وَنَبِيِّكَ وَخَبِيرِكَ
وَرَسُولِكَ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ، وَعَلَى آلِهِ وَصَحْبِهِ وَسَلِّمْ.

Ardından şöyle der: Konuya önem veren kimselere bu kadarı kâfidir. Hidayete muvaffak kılan Allah'tır, doğru yola o kılavuzlar, Allah bize yeter ve O ne güzel vekildir. Âmin.

Tecdit ve tarımı ile doğuşu özelinde ele aldığımız tasavvuf konusuna ilişkin sözümüzü burada sona erdiriyor; buradan itibaren sözü, ifade edilmesi asıl maksadımız olan sûfilerin yanında ıslah ve tecdit hareketlerine getiriyoruz. Tefvik Allah'tandır.

MAKSUT

Sufilerin Yanında Islah ve Tecdit hareketleri

Birinci Fasıl: Sapkınlığın Tasavvufa Sızması

Tasavvuf, esasında -fıkhî ekoller gibi- bir terbiye ekolü olarak ortaya çıktı. Hedefi, nefsi tezkiye, ahlaki tasfiye etmektir. Nitekim Haris el-Muhâsebî'ye nispet edilen Muhasebî ekolü, Cüneyd-i Bağdadî'ye nispet edilen "Cüneydiye ekolü", Ebû Hasan en-Nurî'ye nispet edilen "Nuriyye ekolü", Ebû Cafer en-Nisâbü'rî'ye nispet edilen "Nisâbüriye ekolü", Serri es-Sakatî'nin ekolü ve başka ekoller buna en güzel örneği teşkil eder.²⁹

Bu ekoller kendi görüşlerinde aşırılığa düşmüyor ve hiçbir konuda şeriat çerçevesinin dışına çıkmıyordu. Ne ki zamanın geçmesiyle sûfîlerin mezhep ve meşreplerine inhiraf sızmaya başladı. Bu sızıntının neticesinde tasavvuf sahasında tasavvufa aidiyet iddiasında olan sapkın fırkalar türedi. Bu fırkalar, erken dönem sûfîlerinin ilke ve tutumlarını ihlal ettiler. Bu fırkalardan bazılarına değinecek olursak:

Melâmetilik ve Kalenderilik

Melâmetiye, insanların kınamalarını celbeden, hakaretlerine maruz bırakan, gözlerinde küçük düşüren davranışlara özel önem gösteren bir fırkadır. Bu tutum ve davranışlarına delil olarak ihlâsın ancak kulun insanların gözünden düşmesiyle gerçekleşebileceğini ileri sürmüşler.

---

²⁹ Emaneti eda gereği belirtiriz ki, bu fasıl, içindeki "Şeyh Ahmed Rûfâî'nin Yanında Tasavvuf" konusu hariç, baştan sona Prof. Dr Macid Arşân el-Keylânî'nin büyük bir önem ve değeri haiz "Hakezâ Zahere Cîlu Salahaddîn ve hakezâ A'det'l-Kuds" isimli eserinden bazı eklemelerde ve bazı düzeltmelerde bulunarak buraya alıntılıdır.

Melâmetliğin uzantısı olarak Kalenderîlik ortaya çıkmıştır. Kalenderîler kalp temizliğinin sebebiyet verdiği sarhoşluktan dolayı adetlere uymayı bırakıp görgü kurallarını çiğnemişler; ibadetlerden yalnızca farzları eda edip ruhsatlara tutunmuş ve şüphelerden sakınmamışlar. Saç, sakal ve bıyıklarını kökten kazımışlar. Tasavvuftan da yalnızca kalp temizliği ile yetinmişler.

Bu iki fırka metotlarını her ne kadar doğru bir hedefe yönelik tayin etmişlerse de ne ki metotları Allah Resulünün sünnetine ve bu ümmetin selefinin kavrayış ve davranış tarzına muhalif düşmektedir. Nebi (s.a.v) şöyle buyurur: *"Bir mümin kendisini küçük düşürmemeli."*³⁰

Melâmîliğin yayılması ve inhirafa uğraması hicri dördüncü asrın ilk çeyreğinde tasavvuf tarihçileri tarafından Melâmîliğin en önde lideri kabul edilen Hamdun el-Kassar³¹'ın talebesi Muhammed b. Münazil³²'in eliyle gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra sürgit yaygınlık kazanmış ve aşırılıkçı tutumu da gittikçe artmıştır. Beşinci ve altıncı asırlarda - Hûcuvîrî, İbn Cevzî ve Sühreverdi'nin belirttiği üzere- artık İslamî öğretiler çerçevesinden çıkıp haramları mubah sayan iyice sapkın bir fırka haline gelmiştir. Onlar bu sapkınlıklarını şu sözleriyle temellendirmişler: "Güdülen gaye kalbin masivadan soyutlanıp yalnızca Allah'a bağlanmasıdır. Şer'i hükümlere riayet, kavrama kapasitesinden yoksun ve mukallit kimselerin mertebesidir."

Hulûliyye

Hulûl itikadındaki kimseler, önceleri Yüce Allah'ın kullarından arif olanlara hulûl ettiğine/bedenlerine sızıp sindiği-

³⁰ Ahmed b. Hanbel, Müsned, 5/405; İbn Mâce, sünen, 4016.

³¹ Vefat tarihi hicri 271'dir.

³² Vefat tarihi hicri 329'dur.

ne inanıyorlardı. Sonra hulûl teorisi gelişerek beşinci ve altıncı asırlarda Allah Teâlâ'nın güzel olan her şeye hulûl ettiği/sinip yerleştiği şeklini aldı. Bu düşünceden hareketle hulûl itikadındaki kimseler, Allah'ın güzelliğini temaşa anlamına geldiği için güzel olan şeylere bakmayı mubah saymıştır.³³

Şer'i Hükümleri İhlal Eden Bu Tarz Bir Çok Fırka Türemiştir

Bu zihniyette bir taife çıkıp şöyle demiştir: Şeriata bağlı kalmak ubudiyet makamındaki fertlerin yükümlülüğüdür. Bu makam Allah'ı tanımama makamıdır. Sûfî Rabbini tanıdı mı artık özgürlüğünü kazanmış ve tüm mükellefiyetlerden azade olmuştur.

Bir başka sapkın ve cahil fırka da baş gösterip Tasavvufu şekle ve dış görünüşe indirgeyerek eski püskü elbiseler giymiş ve dokunaklı kasideler okuyup dans tarzı çeşitli ritüeller belirlemiştir.³⁴

Bu yapıdaki türedi kimi fırkalar da ayin ve ritüelleri esnasında erkek ve kadınları iç içe salıp karma bir ortam oluşturmuştur. Bu etkinliklerini de "biz kadınları göremeyecek denli masum kılınarlardan ve yüce bir makama erenlerdiniz" savıyla savunmuşlar.³⁵

İkinci Fasıl: Hicrî Dördüncü Asırda Tasavvufun Tecdidî

Tasavvuf alanına tebelleş olan bu inhiraflara karşı sünnî tasavvuf, bu sapkın akımlara engel olmak ve tasavvuf sahasını onlardan temizlemek için dikilmiştir. Bu savunuyu faaliyeti, ikisi de Cüneydiyye ekolünün uzantısı olan Nisâbûr ve Bağdat ekolleri temsil etmiştir.

³³ Avârifü'l-meârif, Sühreverdî, 79.

³⁴ El-Luma', Serrâc, 531.

³⁵ Tabâkatu's-sûfiyye, Sülemî, 483.

Nisâbûr ekolünün öncülüğünü Ebû Nasr es-Serrâc (ö.372/ 988) yapmıştır. Tabâkâtın sahibi Ebû Abdurrahman es-Sülemî (ö. 412/1021) onun rahle-i tedrisinden geçmiştir. Abdülkerim el-Kuşeyrî (ö.465/1072) de eğitimini Sülemî'den almıştır. Hucvirî (ö.470/1077) de Serrâc'ın izinden gitmiştir.

Bu ekol iki hususta faal bir etkinlik göstermiştir:

Birincisi: Sûfîlerin arkalarında bıraktıkları ilmi birikimi tedvin edip tasavvufî kavramları şer'î çerçeveye kayıtlı bir anlam alanına kavuşturarak hulûl-ittihâd yanılığsından, sapkınlık ve aşırılıktan uzak tutmalarındır.³⁶

İkincisi: Sünnî tasavvufu, imân ve tevhidi destekleyip riya ve nefsânî arzular şaibesinden arındırmak suretiyle bir nefis tezkiyesi etkinliği olarak öne çıkarmalarıdır. Bu faaliyetin semeresi olarak bu gün hâlâ sünnî tasavvufun ilk ve en önemli kaynaklarını teşkil eden bu ilk tasavvuf erlerinin ve onlardan önceki zahitlerin sözlerini ihtiva eden paha biçilmez eserler doğdu.³⁷

Engin bir muhtevaya sahip olan "Hilyetü'l-evliyâ' ve Tabakâtu'l-esfiyâ'" eserinin müellifi Ebû Nüaym el-İsfehânî'nin çabaları da Nisâbûr ekolünün misyonunun devamı niteliğindedir.

Bağdâd Ekolüne gelince, bu ekol minberleri ve vaaz meclislerini kendi utkuları için faaliyet sahası olarak belirlemişlerdi. En önde gelen şeyhleri, Cüneyd-i Bağdâdî'den sonra tasavvufî ilimlerde yegane merci mertebesine gelen Cafer b. Muhammed el-Huldî (ö.348/959) idi. O da Cüneyd-i bağda-

³⁶ Kuşeyrî, er-Risâle, 184.

³⁷ İbn Teymiyye, Fetâvâ, sûlûk, 10/ 678-687.

dî ile aynı doğrultuda seyir alıyor ve şer'i hükümlere bağlı kalıp Kitap ve Sünnet dışındaki söylemlerden kaçınıyordu.³⁸

Bu büyük imamların çabaları her ne kadar fikrî misyonları bakımından başarıya ulaşmış, şer'i hükümlere bağlı berrak bir sûfî tasavvur inşa etmiş, tasavvufa bulaşmış sapkınlıklara bir sınır koyup aşırılıkları seyreltmış ve istikamet üzere olan samimi ve sahici sûfî cemaatler oluşturmuş ise de bu sapkınlıkların kökünü kazıyamamış, tasavvuftaki meselelerdeki köktencililiği yok edememiştir. Bu yüzden inhıraf ve aşırılık tasavvufa intisap iddiasındaki birçok fırkaların söylemlerinde ve yaşam patriklerinde hayatiyetini korumuştur. Ve bu hal, İmâm Gazalî gelip onlara karşı çetin bir mukavemet gösterene değin böylece devam etmiş ve biteviye katlanıp katmerleşmiştir.

Üçüncü fasıl: Hicri Dördüncü ve Beşinci Asırlarda İslam Âleminin maruz kaldığı Meydan Okumalar ve Yıkıcı Hastalıklar

İslam âlemi, hicrî dördüncü ve beşinci asırlarda tehlikeli meydan okumalarla karşı karşıya kalmış ve kahredici bazı hastalıklara yakalanmıştı. Bunlardan bir kısmına aşağıda maddeler halinde yer veriyoruz:

1- Batınî Hareket Serpilip Gelişmiş ve Artık Meydan Okuyacak Bir Boyuta Ulaşmıştı

Batınî hareket etkinlik açısından hicrî dördüncü asra döner; nitekim o dönemde içinde ortak hedefe sahip olan muhtelif cemaatler barındırıyordu. Hedefleri, İslam akidesini bozmak ve bu akideyi temsil eden resmi müesseseleri yok etmekte.

---

³⁸ Es-Sülemî, Tabakât, 432-555.

Batınî hareketin çağrıcıları İslam âleminin dört bir tarafına yayılıp sünnî hükümetlerin düşürülmesi için -ki bu hükümetlerin başında Abbasî Hilafeti vardı- etkin bir propaganda yürütüyorlardı. Bu eylemleri neticesinde ümmetten bir kesimin akidesini ifsat etmeyi, fitneler uyandırmayı, kargaşa ortamı yaratmayı başarmışlardı. Karşılarına dikilen şahsiyetlere suikastlar düzenlemeye başlamışlardı. Böylelikle önder konumundaki yüzlerce âlim, vezir ve sultan katletmişlerdi. Ve her tarafa korku salmışlardı.

2- Felsefenin Meydan Okuyuşu

Felsefe, hicri ikinci asırda Helenistik ve Hint kültürlerindeki eserlerin Arapçaya tercüme faaliyetinin ivme kazanmasıyla İslam düşünce hayatına girmiştir. Ne ki hicri dördüncü asırdan sonra başka bir boyut kazanmıştır. Bu da İslam akidesine ve İslam'daki risalet inancına meydan okumasıydı. Bunun yanı sıra İslamî fetihlerin bozguna uğrattığı aristokrat sistemlerin yeniden dirtilmesi uğruna belirlenmiş siyasi hedeflerin gerçekleştirilmesi için bir ümit ışığı olarak görülmekteydi.

Bu akımı, Müslüman filozofların en büyüğü sayılan İbn Sinâ tesis (ö. 428/1037) etmişti. Nitekim babası Batınî itikadındaydı. Batınîler kendi gizli toplantılarını onun evinde yapar ve İbn Sinâ da bu toplantılarda hazır bulunurdu.

3- İktisadi Hayatın Bozuluşu

Devlet, çeşitli adlar altında halktan ağır vergiler alıyordu; öyle ki yönetim kademelerinde bulunan kimseler akıl almayacak derecede servet sahibi oldular. Asker de emir ve vezirlerin izinden gitti; komutanlarının, sultanların ya da emirlerin arasında bir fitne çıktığında fırsattan istifade edip şehirleri, ticarethaneleri ve evleri yağmalyordu. Bezirgânlar, fahiş

zamlar uygulamak için bin dereden su getiriyor ve bilhassa kara borsaya düşen zarurî ihtiyaç kabilinden şeylere halkın belini bükecek fiyatlar biçiyordu.

İnfak yollarından elde edilen varidat ise yönetici, zengin ve müreffeh hayat süren kimselerin keyfine kalmıştı. Bu yüzden akıllara ziyan bir kertede nimetler içinde yüzüyorlardı.

Kamu yararına gelince, infaktan bu alana hiçbir şey ulaşmıyordu. Bu sebepten ötürü ziraat ihmal edilmiş, yollar harap bir halde bırakılmış, asayişe önem verilmemişti. Serseri ve hırsızlar bunu fırsat bilip ticarethaneleri ve evleri talan ediyorlardı. Bedevîlerin ekili arazilere saldırıp mahsulleri yağmalamaları, tüccar ve hacı kafilelerinin yollarını kesmele-ri de bunun cabasıydı.

İşte tüm bu çetin musibetlerin neticesinde Müslüman halk, tasavvur edilemeyecek denli açlık sıkıntısı çekti. İslam âleminin her yanında açlık, sefalet ve salgın hastalıklar hüküm sürüyordu. Bazen açlık kimi ailelere pençelerini öylesine bir saplıyordu ki, ona direnmek için ya aile dostlarından birini, ya da ciğerlerinin parçası olan bir evlatlarını parçalayıp yemek dışında bir çıkar yol bulamıyorlardı. Bu hususların o dönemde cereyan ettiği konusunda tarihçiler görüş birliğine varmıştır. Sayılmayacak kadar da çok örneği vardır.

Bu durum o dönemde İslam toplumlarının egemen niteliği halini almış ve gerek içerden gerekse dışardan gelen saldırıların istihasını kabartmada, onları buna kıskırtmada büyük raddede pay sahibi olmuştu. Ve İslam toplumunu bu tehlikeler karşısında mecalsiz düşürmüştü.

4- Sosyal Yapının Yozlaşması

Ümmet mefhumu cılız düştü; buna mukabil asabiyetçi, kabileci, bölgesel ve mezhepsel mefhumlar öne çıktı. O dere-

ce ki, kimi zaman aynı beldenin aynı mahallesi içinde asabi-yete dayalı çatışmalar baş gösteriyordu. Sosyal hayatın belirgin vasfı artık kaos ve çalkantılardı. Serseri ve hırsızların taşkınlıkları öylesine artmıştı ki, kalkıp başkent Bağdat'ın göbeğinde kimi mahalleleri işgal ediyor ve halifenin emniyet güçlerine karşı direnebiliyorlardı. Hatta halk artık halifenin hizmetindeki kimselerden bile sataşma ve saldırılara maruz kalıyordu.

İçtimai hayatın maruz kaldığı bu çözülüş esnasında toplum gıda, giysi ve bannak gibi kendi önemsiz gündelik dertlerine düşmüş, eğlence yarışına girmiş, şehvetlerini tatmin etme kaygısına kapılmıştı. Nifak yaygınlaşmış, değerler alt üst olmuş, ahlak bozulmuştu. Bu nedenle zina yayılmış, içki tüketimi hat safhaya çıkmıştı. Eğlence yerleri, cariyeler ve dansözler öylesine revaçtaydı ki, bu türden eğlencelerin imkân dâhilinde olmaması şikâyet ve yakınma konusu oluyordu. İdeallerden, ülkülerden, toplumsal meselelerden bahsetmek artık ya hatip, vaiz ve müderrislerin ilgi alanına giren kültürel etkinlikler ya da kitlelerin kayda değer bulmadığı, önem atfetmediği ütöpik ve avutucu hülyalar kalbinden adediliyordu.

5- Siyasi Bölünmeler ve Sünnî-Şîî Çatışması

Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşâh'ın 1092'de ölmesi, Selçuklu devletinin çözülüşünün başlangıcı oldu. Nitekim oğulları arasında taht kavgası başladı ve Melikşâh'ın vefatının üzerinden daha beş sene geçmeden devlet kıyasıya çekişen beş eyalete bölündü. Bunlar: Bağdat'ı egemenliği altına alan Berkyaruk'un hükümdarlığını ilan ettiği Fars saltanatı; başında Sencer'in bulunduğu Horasan ve Maverâünnehir emirliği, Tutuş oğlu Rıdvan'ın emirliğini yaptığı Halep emirliği; Tutuş oğlu Dukak'ın hükümran olduğu Dımaşk emirliği ve Süleyman Şah'ın oğlu Kılıcarslan'ın tahtına çıktığı Anado-

lu Selçuklu Hükümdarlığı idi. 1104 yılında Fars saltanatı da ikiye bölündü.

Bu esnada Şam memleketi başka bir bölünmeye daha sahne oldu. Bu bölünme neticesinde atabeyler diye adlandırılan Dımaşk Atabeyliği ve Musul Atabeyliği gibi küçük siyasi birimler meydana geldi. Bu atabeylerden bazıları, bir şehirdeki surun ya da kalenin sınırlarını aşmayacak denli küçüktü.

Bu küçük devletlerin ve emirliklerin münasebetlerinde kuşku ve ihtiras hüküm sürmekteydi. Tek bir sene geçmiyordu ki, onların arasında çatışma ve savaşlar çıkmasın. Bu çatışmalardan doğan menfi koşullar Müslüman reaya da yansdı. İşkence ve yağmalamalara maruz kalıyorlardı. Ekonomik çözülüş, sosyal çürüyüş dayanılmaz bir hal almıştı. Dış düşmanlar, kıran kırana çekişen bu emirliklerin arasındaki husumeti fırsat bilerek İslam beldelerine hücum edip işgal ettiler; ahalisini kırıp geçirdiler. Elbette ki haclılardı bunu yapan.

Bu iç çözülüşün yanı sıra bu devletçikler Şîî Fatımî Devleti ile lojistik ve beşerî güçlerini tüketen acı çarpışmalara girdiler. Fatımî devleti, hicri dördüncü asırdan beri Mısır ve Arap yarımadasının güneyi üzerindeki nüfuzunu iyice perçinlemişti. Abbasi Hilafetini yıkıp Sünnî İslamî akideyi kökünden kazımak ve yerine Şîî inancını ikame etmek için güttüğü etkin ve yaygın siyasetini rahatça sürdürüyordu. Bu doğrultuda çağrıcıları Sünnî Hükümeti düşürmek için İslam âleminin doğusu ve batısında hummalı bir propaganda faaliyetine girmişti. Böylelikle bir kamuoyu oluşturabilmiş ve asker safalarında taraftarlar bulmuşlardı. Fitneleri ateşlemişlerdi. O derece ki, hicrî 450 senesinde Besâsirî'nin komutasında bir askerî devrim yapmışlardı. Besâsirî, Abbasî halifesini azlettiğini ilan edip hutbede Fatımî halifeyi dua etmiş ve bir yıl boyunca sünnî alim ve yöneticileri kılıçtan geçirmişti.

Selçuklular gelip fitnessine son verene, Abbasi hilafetini kurtarıp Sünnî akideyi yeniden ihya edene değin Besâsirî, Fatımîleri temsilen Bağdat'ta hükümferma olmuştu. Bu durum üzerine Fatımî Hükümet yeni bir politika belirleyerek Batınî-İsmailî hareketle ittifak etmiş ve beraberce Müslüman halkı kışkırtmak, fitneler körüklemek gayretkeşliğine girişmiş; Nizamülmülk gibi bir çok seçkin Selçuklu devlet adamının hayatına mal olan suikastlara ivme kazandırmışlardı.

6- İslam âleminin Haçlı Saldırıları Karşısında Takatsiz Düşüşü

Sosyo-ekonomik bakımdan ve gündelik yaşamın diğer alanlarında çözülüş ve çöküşün pençesine düşmüş olan, lider konumundaki insanların büyük ahlakî çürüyüşe duçar olmuş bulunan İslam âlemi, böylesi tekinsiz bir zamanda haçlı hücumla karşı karşıya geldi. Haçlı ordusu, Anadolu Selçuklu Saltanatına büyük bir darbe indirdi; başkent İznik'i istila etti. Oradan Şam bölgesine yöneldi. İki kardeşi, Halep emiri Rıdvan ile Dımaşk emiri Dukak'ı dar boğaza sürükleyecek derecede tehdit etti. Öyle ki bu iki kardeş haçlılara itaat edip cizye vermek durumunda kaldı. Bunu halkı kılıçtan geçirilmekten kurtarmak ve İslam harımını muhafaza etmek için yapmışlardı.

Sonra haçlı saldırılar gittikçe arttı. İstila alanlarını genişlettiler. Hicrî 491 tarihinde (1097 m.) Antakya'yı işgal edip hicrî 492 (1098m.) senesinde Kudüs'ü alana kadar istila hareketini devam ettirdiler. Girdikleri her şehir ve köyde vahşice katliamlar yaptılar. Ahaliyi kılıçtan geçirdiler. Atları katlettikleri masum erkek, kadın ve çocukların kanları içinde yüzdü. Tüm bunlar gerçekleşirken Müslümanlar hâlâ incir çekirdeğini doldurmayan nitelikteki çekişme ve hasımlaşmalarının teferruatıyla vakit geçiriyordu. Sultan ve emirler bu istila hareketini durdurmak için kollarını bile kıpırdatmadı. Ümmet

toplumları kendi gündelik küçük işlerinin ve önemsiz meselelerinin derdine düşmüş, bu uğurda didişiyor ve dövüşüyordu.

Dönemin İslamî kaynakları, o dönemdeki sultanların ve Müslüman toplulukların tavırlarına ve korkunç tehlike karşısında onların nasıl oyun ve oynaşa daldıklarına ilişkin ayrıntılı, akıllara ziyan tablolar sunmuştur.

Dördüncü Fasıl: Araştırmamızın Odak Noktasını Oluşturan İslah ve Tecdit Hareketleri

Toplumun yönelimini düzeltmeye ve peş peşe sökün eden meydan okumalara karşı durmaya şiddetle ihtiyaç vardı. İslam âleminin önünde yalnızca iki seçenek vardı ve bir üçüncüsü katiyetle söz konusu değildi: Ya kendi vaziyetini içerden köklü bir değişime tabi tutacaktı, ya da kendisini yıkıp ortadan kaldıracak olan meydan okumalara teslim olacaktı.

Değişime tabi tutma etkinliği iki merhaleden geçmişti:

Birincisi: Şafî-Eş'arî toplulukların yönlendirmeleri doğrultusunda Selçuklu Devleti tarafından yönetilmek suretiyle siyasi bir nitelik kazandığı safhadır. Ne ki bu aşama istenilen boyuta ulaşamamıştır. Nitekim Büyük Selçuklu Devletinin başarılı veziri Nizamülmülk'ün ölümüyle de son bulmuştur.

İkinci merhaleye gelince, bu merhale, içine düşülen amansız zaafın komplikasyonlarını³⁹, dış etkenlere bağlamayıp işe içsel olandan yani değerler ve itikatlar dünyasından ve bunların pratize edilmesinden başlamıştır. Bu merhale başarı ile devam etmiş ve meramını elde etmiştir; öyle ki işgalci haçlıları dehleyecek, Fatımi tehlikeyi bertaraf edecek ve mu-

³⁹ Komplikasyon: Karışıklık, karmaşa, istenmeyen durum. (ç.n)

kaddesatı özgürleştirecek bir seviyeye kadar Müslüman bir ümmet oluşturmuştur.

İkinci merhalenin başarısı Yüce Allah'ın “Bir kavim kendi içsel değişimini gerçekleştirmedikçe Allah onarılın vaziyetini değiştirmez”⁴⁰ ayet-i celilesindeki hikmet uyarınca vuku bulmuştur. Toplumların diriliş ve çöküş kanunu da bu yöndedir. Güçlü merkezi bir yönetimin meydana gelmesine engel teşkil eden etken; asabiyet, bireysel karizma, sosyal statü, iktidar hırsı ve kamunun imkan ve gelir kaynakları üzerindeki yegâne tasarruf imtiyazı gibi değerler esas alınarak kurulan çok sayıdaki küçük ve zayıf yönetimlerdi.

İslam ümmetinde “velâ⁴¹” düşüncesinin yer edinmesine mani olan faktör, cemaatlerin velâ mefhumunu, ailevî, bölgesel ve mezhepsel asabiyetlere indirgemesiydi. Fedakârlık ruhunun kökleşmesine mani olan husus da fertlerin ve cemaatlerin kendilerine dünyevî haz, kazanç ve meta ihtirası doğrultusunda yön tayin etmeleriydi. Her kapsamlı ıslah girişimi, karşısında gerçekleşmesine engel teşkil eden ve fertler ile cemaatlerin akıllarını sınırlayıp yaşam pratiklerini yönlendiren, soysal münasebetlerini belirleyen zıt bir fikir veya aykırı bir değer buluyordu.

Bu merhalenin tesis edicisi, fikrî ve ruhî mürşidi İmam Ebû Hamid Gazalî olunca ve hem kendisi hem de kurduğu ekol ıslah ve tecdit alanunda cereyan eden hadiselerde büyük bir etki bırakınca, bahse konu ettiğimiz tecdit örneklerine onun fikir ve çabalarını sunmakla başlamak üzerimize hak oldu.

⁴⁰ R'ad, 11.

⁴¹ Velâ, Müslümanları birbirine bağlayan ve gözetilmesi şer'i esasların gereği olan bir özel dostluk ve sevgi bağı. (ç.n.)

Bu faslı da birkaç bölüme ayırarak ele alıyoruz:

Birinci Kısım: İmam Gazali'nin İslah ve Tecditteki Rolü

İmam Gazali, İslam âleminin -daha önce değindiğimiz gibi- büyük bir çözülüş, çürüyüş ve yozlaşmaya maruz kaldığı, haçlı işgalinin altında inim inim inlediği dönemde yetişti. Ne hazindir ki, yönlendirme, ıslah etme ve tesir bırakma bakımından önder olma konumundaki kimseler de; âlimler, abidler ve sûfiler de yozlaşmadan büyük ölçüde nasiplerini almışlardı. İslah edilmeyi bekleyen alan iyice genişleyip zorlu bir hal almıştı; böylesi zorlu bir ıslah etkinliğini ancak birkaç yüz yılda bir yetişen ender âlimlerden biri deruhte edebilirdi.

İmam Gazalî gibi bir âlim elbette ki Müslümanların dertleriyle dertlenecek, çözülüş ve çürüyüşün bozduğunu ıslah için düşünecek, ıslah faaliyetinde bulunması gereken kesimin yakalandığı hastalığı teşhis etmeye odaklanacak, Onu Kitap ve Sünnet ile tedaviye koyulacaktı.

Gazalî, Selçuklu saltanatı vasıtasıyla siyasi temelli bir değişim gerçekleştirmeye ya bizzat kendisi girişimde bulunmuş ya da böyle bir girişimden haberdar olmuştu; ne ki bunun akamete uğradığını görmüş ve böylesi bir değişimden umudu kınlanmıştı. Kesin kanaat getirmişti ki, sosyal değişim yalnızca itikat ve değerler dünyasında vuku bulması ve de bunların içerde tatbik edilmesi ile mümkündür. Bunun yanı sıra idrak etmişti ki, ancak Peygamber Efendimiz'in ilmini, amelini, zühdünü, vera'ını, takvasını miras alan yüce insanların üstlenebileceği bu büyük misyonu deruhte etmeye şu an sahip bulunduğu makam, şaşaa, yaygın ünle, krallarınki-ne benzeyen müreffeh hayatla salahiyet kesbedemezdi.

Gazali tüm bunları idrak etti. Bu yüzden veya Yüce Allah'ın bu büyük misyonu yüklenmeye hazırlanması için onu

bu duruma itmesiyle⁴² önce bilhassa ve bizzat kendi nefsi ve aklı ile iştigal etmeyi uygun gördü. Zühde ve tasavvufa yöneldi. Ebû Kasım el-Kuşeyrî'nin talebesi olan ve kendi döneminde zühd ve tasavvuf taliplerinin yegâne mercii olacak denli adı sanı yayılan Şeyh Fadl b. Muhammed el-Farmedî'ye bağlandı ve çok geçmeden tüm mevki ve makamları terk edip, her şeyi elinin tersiyle iterek hicri dört yüz seksen sekiz yılında Şam bölgesine⁴³ yöneldi. Bu bölgede Dimaşk, Kudüs ve Hicaz arasında mekik dokuyarak tam on yıl geçirdi. Bu zaman zarfında tüm mesaisini kendi düşünce ve kanıların gözden geçirmeye, yaşam tarzını ve nefsî yönelimlerini düzeltmeye, zikir ve murakabeyle meşgul olmaya, aklını, nefsin ve kalbini tezkiye edip hata ve hastalıklardan arındırmaya, güzel ahlak ve iyi şemaille bezemeye vakfetmişti.

Gazalî bu fiziki ve fikri seyahatten sonra Bağdat'a döndü. Vaaz meclisleri ve ders halkaları kurdu. Şam seyahatleri esnasında kaleme almış olduğu "İhya-u ülumuddin" isimli kitabını ders verdi. Sonra Bağdat'tan ayrılıp kendi memleketi Tûs'a gitti. Orda tedris ve irşat faaliyetlerine devam etti. Evinin civarına bir medrese ve sûfiler için bir dergâh inşa etti.

Belirlediği hedefler iki hususu gerçekleştirmeye yönelikti: İlki: Düşünceleri farklılık arz etmeyip ayrı olan, çabaları çatışmayıp bütünleyici olan, niyetleri halis ve amelleri İslam şeriatına göre sahih olan âlim, önder ve davacıları müteşekkil yeni ve aksiyoner bir nesil yetiştirmektir. Bu neslin misyonu; İslam risaletini omuzlayıp tebliğ edecek, yozlaşanı ıslah etme yükümlülüğünü üstlenecek, Darü'l-İslam'ı Haçlıların

⁴² Nitekim "el-Munkiz mine'd-dal" isimli kitabında halinden bahsederken ibareleri bu ikinci duruma delalet eder.

⁴³ Şam, önceleri hicazın solunda kalan ülkeleri kapsayan büyük bir bölgeye denirdi; günümüzde ise Suriye'nin başkenti olan şehirle sınırlandırılmıştır. (ç.n)

ve Fatmilerin istilasından kurtaracak İslami terbiyeyle yetişmiş bir yeni kuşak yetiştirmektir. Diğer: İslam âleminin o zamana değin yakalanmış olduğu hastalıkların komplikasyonlarıyla uğraşmak yerine Ümmeti içerden çürüten amansız hastalıkların kendisine yoğunlaşmaktır. Kaldı ki dış tehlikeler de bunun bir parçasıydı.

Gazalî, vefat anı (Pazartesi, 14 Cemadiyelahire 505 h./ 1111m.)gelip çatana dek vaktini istikbal vadeden talebeleri eğitip yetiştirmeye ve terbiye etmeye, ibadete, eser yazmaya hasretmiş, son derece başarılı ve faydalı bir vakit yönetimi gerçekleştirmiştir.

Gazalî bu değişime önce bizzat kendi nefsiyle başlamış; daha sonra başkalarının nefislerindeki değişirmeye koyulmuştu. Talebeleri ve şakirtleri de aynı metodu takip etmiştir. Bu çabaların semeresi olarak Nureddin Zengî ile Selahaddin Eyyubî'nin nesli zuhur etti.

Filhakika Gazalî zorlu bir akıldı, nüfuzkâr bir basiretti. Kendi asrındaki gerek itikadî, gerek ahlakî ve gerekse içtimâî tüm sorunlara gereğince vakıftı. İslah faaliyetinde bulunması gereken fırkaların yakalanıp da ümmetin ıslahı, ilerlemesi ve kalkınması yönündeki vazife bilincini yitirdikleri hastalıkları iyice idrak etmişti. Ümmetin yozlaşan sosyal yapısını ıslah etmeye ve âlim, abit, sûfilerden oluşan lider kadrosunun sapmaya uğramış olan hallerini düzeltmeye çalışmış ve kendisine İslam toplumunu içten çürüten amansız hastalıklarla uğraşma yönünde bir metot tayin etmişti.

Gazalinin Etkinlik Gösterdiği İslah Alanları

Gazalî, ıslah faaliyetinde kendi çağında İslam âleminin yakalandığı hastalıkları teşhis etmeye yoğunlaşmıştı. Odak merkezi olarak tayin ettiği hastalıkların başında âlimlerin elçiliğine hâlel gelmesi ve yüzeysel dindarlığın yaygınlık

kazanmışıydı. Âlimlerin elçilik misyonlarının bozulması, aşağıda maddeler halinde zikrettiğimiz neticelere sebebiyet veriyordu:

1- Ulemanın toplumsal meselelere bigane kalıp faydası olmayan teferruat kabilinden konularla iştigal etmesi.

2- Mezhep taassubunun hortlaması ve ilmî faziletlerin sönükleşmesi.

3- İslam âleminin birliğinin dağılması ve boğaz boğaza gelen cemaat ve mezheplerin türemesi.

4- Yüzeysel dindarlığın yayılıp revaç bulması ve İslami sahada böylesi bir dindarlığı temsil eden grupların ortaya çıkması.

Gazalî şekilci din anlayışını temsil eden grupları tasnif etmiş ve bunların âlimlerden, ibadet erbabından, sûfilerden, servet sahiplerinden meydana geldiğini zikretmiştir. Bu gruplarda şekilciliğin tezahürlerini ve onların bu tezahürle aldanmalarını genişçe şerh etmiştir. Bu doğrultuda aldanıp avunan âlim, abit ve sûfilerden müteşekkil her bir grubu on sınıfa ayırmış, her sınıfın halini ve yakalandığı hastalığı açıklamıştır. Servet sahiplerini ise beş kısma ayırmıştır.

Gazalî kendi zamanında İslam toplumunun bünyesine ağır darbe indiren hastalıkları teşhis etmekle yetinmedi elbette; aksine bu teşhisi hastalığın tedavisi ve ıslahı için bir ön denetim kıldı ve aşağıdaki alanlarda ıslah etkinliğinde bulundu:

- İlmi ile amil âlimlerden, Rabbanî eğitimcilerden, faal, hikmet sahibi ve ihlaslı davacılarıdan oluşan yeni bir nesil inşa etme uğruna çaba göstermesi

- Eğitim ve öğretim için yeni bir metot koyması

- Emri bi'l-maruf ve nehy-i ani'l-münker mekanizmasını ihya etmesi

- Zorba sultanları tenkit etmesi. (Nitekim zalim sultanlarla muameleyi, onların yaptırdığı çarşılarda alışverişi, maiyetlerindeki kadı, hizmetçi ve güvenlik elemanlarıyla her türlü münasebeti, onlar tarafından sağlanan kamu hizmet ve müesseselerinden yararlanmayı haram saymıştı.)

- Azgın maddeciliğe ve manevi çöküşe harp ilan etmesi, dünya ve ahirete ilişkin hâkim tasavvuru tashih etmesi.

- Sosyal adalete çağırması
- Sapkın fikrî akımlarla mücadele etmesi

Gazalinin aldanmışlar grupları için yaptığı tasnifi burada zikretmekte fayda mülâhaza ediyoruz.

Birinci Grup: Sûfiler

Gazalî sünnî tasavvufu, kendi zamanında “tasavvuf” şiarı altında yayılmış olan bu eğreti karışımından arındırmak için bu kesime keskin eleştiriler yöneltmiştir. Bu fırka diğer tüm fırkalardan daha çok gurura kapılmıştı. Gazalî bu fırkayı şu sınıflara ayırmıştır:

Birinci sınıf: Gazalî bu kesimden şöyle bahseder: “Bunlar, günümüz sufilerinin ekseriyetini oluşturur; Allah’ın korudukları müstesna tabi.” Bir fırka ki kıyafetle, şekille, konuşma tarzıyla avunmuş, kendisini giyim kuşamda, görünüşte, söz ve açık ıstılahlarında samimi sûfilere benzetmiş ne var ki: “kendilerini asla mücadele, riyazet, kalbî murakabe, içlerini ve dışlarını açık ve gizli günahların kirinden temizleme uğruna yormuyorlar.” Tam tersine kalkıp “haramların, şüphelerin ve sultanların malı üzerine çöreklenmişler; ekmek, para ve tahul uğruna amansız bir rekabete girmişler, incir çekirdeğini doldurmayacak şeyler uğruna büyük haset-

lere kapılmışlar, en ufak bir ihtilaf için birbirlerinin haysiyetini kırıp hiçe sayıyorlar.”

İkinci Sınıf: Bunlar eski elbiseler giymenin ve sıradan konutlarda oturmanın ağırlarına gittiği kimselerdir. Bu yüzden kendilerini sûfi göstermek suretiyle ipekten daha değerli elbiseler giyme ve leziz yemekler yeme imkânına kavuşmuşlardır. Sultanların mallarını yiyor, haramlardan saklanmıyor ve kendilerine tabi olmayanları kınıyorlar.

Üçüncü Sınıf: Bu kimseler marifet ve müşahede ilmine sahip olduklarını, tüm makamları geçtiklerini, kurbiyete erdiklerini iddia ediyorlar. Hâlbuki hakikatte bu hususların sadece isimlerinden haberdarlar. Dahası bu kimseler, avam şöyle dursun fakih, muhaddis, müfessir ve diğer alanlardaki âlimlere küçümseyici gözlerle bakıyorlar. Şarlatanlıkla öylesine özentili bir ortam oluşturmuşlar ki, kimi zaman bir çiftçi ekimine ara verir ya da bir dokumacı dokumasını bırakır, birkaç gün onların peşi sıra dolaşır ve onlardan o sahte sözleri kapar, sonra da bir vahiyden bahseder gibi, sırların sırtından haber veriyormuşçasına vecdle onları diline pelesenk eder ve onlarla bütün insanları küçümserler. Abitler hakkında şöyle derler: “Onlar yorgun düşmüş işçilerdir.” Âlimleri de şöyle nitelerler: “İlimleri, kendileri ile Allah arasına perde olmuş kimseler.” Bu kimseler, Hakk’a ulaştığını ve artık mukarrebinden olduğunu ileri sürer; hâlbuki Allah katında facir ve münafık; erbab-ı kalbin nazarında da ahmak ve cahildirler.⁴⁴

Dördüncü Sınıf: Bunlar, “Allah’ın bizim amelimize ihtiyacı yok, bedeni amellerin bir kıymeti harbiyesi yok, itibar kalbi olanadır” savıyla hükümleri reddeden ve helal ile ha-

⁴⁴ Gazalî, İhay-u ülümi’-d-dîn, 1/ 391-393.

ramu eşit sayan kimselerdir. Bu kimseler, kalplerinin Allah sevgisi ile dolup taşığını, marifet makamına erdiklerini, dünyevî meşgaleler içinde yalnız bedenleriyle bulunduklarını, kalplerininse her daim Allah'la hemhal olduğunu iddia ederler. Gazalî bu kesime dair şöyle der: "Bunlar avamın rütbesinden terfi edip bedenî amellerden müstağni olduklarını öne sürüyorlar. Kendilerini Nebilerin mertebesinden daha üstün bir mertebede görüyorlar".

Beşinci Sınıf: Bunlar amelleri külliye terk eden ve yalnızca kalplerini gözetime tabi tutan kimselerdir. Bunlardan kimisi çıkıp zühd, tevekkül, rıza, sevgi makamlarına erdiğini söyler ve fakat ne bu makamların şartlarından, ne alametlerinden ne de afetlerinden haberdardır. Kimisi de kalkıp vecd ve Allah sevgisi iddiasında bulunarak Allah hakkında bazı düşsel şeyler söyler ki tamamı bid'at ve küfürdür. Aynı zamanda Allah'ın hoşuna gitmeyen şeyler yapar ve nefsinin Allah'ın emrine tercih eder.

Altıncı Sınıf: Bunlar meseleyi sadece "rızık" konusuna indirgeyip ondan saf helal olanı elde etme çabasına girmişler. Bunun dışındaki meselelerde de ne azaların yaptığının ne de kalbin duyduğunun meşru olup olmadığına önem atfetmişler. Bir kısmı da gıdası, giyimi, barınağı konusunda helal kaygısı gütmemiş, buna karşın diğer konularda titizlik göstermiş.

Yedinci Sınıf: Bunlar güzel ahlak sahibi, alçakgönüllü, hoşgörülü olduklarını dışa vurup sûfilerin hizmetinde bulunmak suretiyle etraflarında bir cemaat oluşturmuşlar; ne ki tüm bu uğraşları riyaset için, bağışçılardan, yardımseverlerden ve hükümdarların bağışlarına nail olup mal toplamak için yaparlar. Nitekim Allah'ın emrettiklerini hem zahiren hem de batınen ihmal ederler.

Sekizinci Sınıf: Bu kimseler mücahede, ahlakî tezkiye ve nefsi arındırma ilimlerinde derin araştırmalar yapmış; nefsin kusurları ve hilelerine dair kapsayıcı etütler etmiş, lügat paralamış, terimler türetmiş; nefsin afetlerini, kusura bir de kusurun kusuruna ayırmışlar. Ne var ki bu ince eleyiş sık dokuyuş, amelden ve tatbikten uzak kalarak teorik olmanın ötesine geçmemiş.

Dokuzuncu Sınıf: Bunlar seyr-ü sülûke girip seyir alan ve fakat kendilerine bazı marifet kapıları açılınca sevinç duyup bunu kemale erdiklerine, başkalarından üstün bir mertebeye geldiklerine yorup hedefe varana değin devam etmeyenlerdir.

Onuncu Sınıf: Bunlar seyr-ü sülûke devam etmiş ve fakat marifetullah'a yaklaşıncı vasıl oldukları sanısıyla seyre son vermişler. Kendilerine ayan olan Allah'ın nurlarını ve nefsin sırlarına aldanıp kendilerinden geçmişler. Ve onlardan biri çıkıp "Ben Hakk'ım" demiş. Bu büyük bir aldanmışlıktır.

İkinci Grup: Âlimler

Bunlar gerçek Müslüman âlimin niteliklerini kaybetmelerinden ötürü ilmi kendi şahsi emelleri için bir vesile olarak gören ilim taşıyıcılarıydı. Gazalî bunları iki kısma ayırmış ve her kısmı da birkaç sınıfa ayırmıştır:

Birinci Sınıf: Bunlar mühim ilimleri gereğince tahsil edip özümseyen; lakin ilimle amel etme noktasında taksiratta bulunan kimselerdir. Gazalî bunları da birkaç kısma ayırmıştır:

- Birinci kısım: Bu kısımdaki kimselerin en belirgin vasfı, şer'i ve aklî ilimleri tahsil etmekte ve onlarda derinleşmekte kesintisiz bir rekabete girip onları tatbik etmeye önem ver-

memeleridir. Bunun tabii neticesi olarak bu kabîlî bilginlerin kalbi duyarsızlaşır, takvayı yitirirler ve ahireti unuturlar.

- İkinci kısım: Bunlar ilmi gereğince tahsil eden, zahiri ibadetleri titizce yerine getiren, açık günahlardan sakınan ve fakat ilimlerini ve amellerini içinde hayatlarını idame ettirdikleri toplumda kavuşacakları üne merdiven yapan kimseledir. Yani onlar dışlarını süsleyip içlerini unuttur, amellerle uğraşıp niyetleri ihmal ederler.⁴⁵

- Üçüncü kısım: Bunlar ilimlerine ve zahiri ibadetlerine ilave olarak bir yerilesi batın ahlak bilgisi edinenlerdir. Kendini beğenmişlik yaptıklarında bunu hemen dinin izzetini ve ilmin şerefine izhar etmek diye tevil ederler. Dünyevî hiçbir arzudan geri durmazlar. Giysileri lükstür, evleri lükstür, sarayları vardır. Bu konformist tutumu, “bir âlimin zelilleşmesi caiz değildir”, diye temellendirirler. Bunlar İslam’a lüks elbiselerle, konforlu binitlerle izzet kazandırma talebinde bulunuyorlar. Unutuyorlar ki, asr-ı saadette İslam zühtle, vera’la, takvayla, özveriyle izzete kavuşmuştu. Şam ziyareti esnasında elbiselerinin eskiliği ve kalitesizliği yadırganan Ömer b. Hattâb’ın (r.a) şu çarpıcı sözünü de unutuyorlar: “Biz Allah’ın kendilerini İslam’la yücelttiği bir kavim; izzeti İslam’dan başka bir şeyde aramayız.” Dahası bu kabilden kimseler, esasında sırf haset duygusuyla dil uzatır arkadaşlarına, ne ki bu ahlaksızlığı, Allah için buğz ettim, diye ört bas ederler. Riyayı elden bırakmazlar; bu hususta “ilmimizi ve amelimizi izhar ediyoruz ki insanlar bizi örnek alsınlar” derler. Bahşış ve bağışlarına erme muradıyla hükümdarlara boyun eğdiklerinde, “biz, derler, Müslümanlara aracı olmak ve zararlarını bertaraf etmek için yaptık bunu.” Onların hibelerini kabul ettiklerindeyse “biz sahibi bulunmayan bir malı kabul

⁴⁵ Gazalî, İhya-u ulûmî’ d-dîn, 3/ 376-378.

ediyor ve onunla Müslümanlara yarar sağlamak istiyoruz” derler.

- Dördüncü kısım: Bunlar ilmi gereğince öğrenen, azala- rı günahların kirinden temiz tutan, bedeni ibadetle süsleyen, zahır olan masiyetlerden kaçınan, güzel ahlaka önem veren; riya, haset, kin, kibir, üstünlük takıntısı gibi kalbin vasıflarını titizce etüt eden, bu doğrultuda ceht gösteren ve fakat nef- sinde anılma arzusu, ad ve sarurun yayılma talebi; zühdü, vera ve takvası ile övülme isteği, önemli vazifelerde iltimas geçilme beklentisi, yararlı şeylerde tercih edilme özlemi arta- kalan; lügat paralarken etrafında sempatizanların toplanma- sından hazzeden, dinlenirken başların ‘doğru efendim’ci bir edayla inip kalkmasından zevk alan, talebe ve takipçilerinin çokluğundan sevinç duyan, akranları arasında kendini gös- terme sevdasına kapılan, çok kitap yazma takıntısına düşen kimsedir. Etraflarındaki insanların dağılması bu kabilden in- sanları derin hüzlünlere salar.

Bir grup âlim de vardır ki, ilimlerin en mühimlerini terk edip tali ilimlere yönelmiş ve sadece bu ilimlerle iştigal ede- rek aldanmışlardır. Bu gruptaki âlimleri şöyle tasnif edebili- riz:

1- Bunlar hüküm ve husumetlerde gerekli olan fetva bil- gisi ile insanlar arasında cereyan eden dünyevî muamelele- rin ayrıntısını öğrenmekle yetinip “fıkıh” kavramının anlam alanını bu türden bilgiyle sınırlandıran âlimlerdir. Bu türden bilgiyi de “fıkıh ilmi” ve “mezhep ilmi” diye adlandırmışlar. Böylelikle “ahlak fıkıhı”, “akide fıkıhı”, “psikoloji fıkıhı” ve “münasebetler fıkıhı” ihmal etmişler. Böyleleri gerek Al- lah’a kılavuzlayan esas ilimlerden yüz çevirmek ve gerekse muhatabına galebe çalmak, kibirlenip böbürlenmek amacı ile ihtilafların, cedellerin ayrıntısına dalmak, hasımları susturma

sanatı tutkusuna kapılmak, hak olanı reddetmek suretiyle iki açıdan gurur ve şekilciliğin pençesine düşmüştür. Onlar *“gün boyunca mezhep sahiplerini nakzedecek bilgiler ve akranlarının kusurlarını araştırmaya koyulurlar...bunlar çöplüklerde debelenen yırtıcı hayvanlardır, eza vermek fitratları gereğidir, arzularıysa aptalca bir eğlencedir, ilmi yalnızca akranlarına karşı övünüp kıvanmak zorunluluğu hissettikleri için talep ederler.”*

2- Bunlar kelim ilmiyle, heva ve hevesten neşet eden ihtilaflarla, muhalifleri ret edip tenakuzlarını aramakla iştigal eden; farklı ekollerin düşüncelerini didik didik araştırıp onlarla münazara yapma ve onları ilzam etme yollarını öğrenmeye koyulanlardır. Bunlar iki kısımdır: bir kısmı sapkındır, diğeri ise hak olanı bulanlardır. Sapkın olanlar “sünnet”in dışındaki şeylere; hakkı bulanlar ise “sünnet”e davet edenlerdir. Ne ki “aldanmışlık” bu her iki kısımdaki kimseleri de kapsar. Sapkınların aldanmışlığı, sahip oldukları ilmin bozukluğundan tümünden bihaber olmalarından kaynaklanır. Bu türden birçok fırka vardır. Hak üzere olanlara gelince, onlar “vesile”de hataya düştükleri için aldanmışlardır; zira sanmışlar ki cedel de Allah’a yakınlaştıran hususlardandır ve bir insanın kelim ve cedelin kurallarıyla bir ispatlama etkinliğinde bulunmadıkça dini nakıs kalır. Her iki fırkayı da bu türden bir yanlışlığa iten etkenler aynıdır: riyaset arzusu, aitlik şerefi, galiplik hazzı, hasımları sukut ettirmek.⁴⁶

3- Bunlar gurur, riya ve dünyaya duydukları şiddetli ihtiras dürtüsü ile vaaz ve irşat faaliyetinde bulunan kimselerdir. En belirgin nitelikleri rekabet ve haset içinde olmalarıdır. *“Öyle ki, bunlardan birinin akranları içinde insanların kendisine rağbet ettiği ve vesilesi ile salah bulduğu bir kimse bulunursa, bu durum onu kederden ve kıskançlıktan çatlatır. Kendi cemaati içinde bu akranını öven biri olursa bu kimseye insanların en buğz edilesi*

⁴⁶ Gazâlî, İhya-u ulûmid’-dîn, 3/380, 381.

gözüyle bakmaya başlar.” Onların niteliklerinden biri de dinleyiciler kendilerinden etkilenip kendilerine methiyeler düzsünler diye güzel söz söyleme gayretkeşliğine girmeleridir. “Bunlardan kimileri de vaaz verirken uyulması gereken adaptan sapmışlardır. Bu zamandaki vaizlerin tamamı bu kabildendir; yalnızca ülkenin ücra yerlerinde Allah’ın koruduğu çok az sayıda kimse olabilir böyle olmayan, eğer varsalar da onları biz tanımıyoruz. Söz konusu vaizler, sırf dikkat çekmek için şer’i kurallara ve aklın kanunlarına aykırı şatahatlar söylediler. Kimileri de secili/uyaklı ve tumturaklı sözler sarf etme sevdasına düştü. Kafiyeli cümlelerle, vuslat ve hicran şiirlerini delil getirmekle tüm emelleri, sohbet meclislerinde çığlıkların çoğalması, kötü gayelerle olsa bile cezbeyle gelinmesiydi. Bunlar insî şeytanlardır, yolların en doğrusundan hem sapıtmuş hem de saptırmışlardır.”

4- Bu sıruftaki kimseler hadisle iştiğal etmiş, kendilerini hadis ravilerinden hadis işitmeye adanmış, geniş bir hadis rivayetleri repertuarına sahip olmuş, garib ve âlî isnadların peşine düşmüş kimselerdir. Bunların yegâne hedefi, ülkeler dolaşıp daha çok hocadan hadis rivayet ederek bu durumla övünüp kıvanmaktır. Bu sebepten ötürü hadislerin manalarını gereğince kavramayı ve onlarla amel etmeyi veya onlardan kendi dönemlerinde baş göstermiş problemlere çözümler çıkarsamayı mühimsememişler. Böylelikle hadis talep etmenin esas hedefini ihmal etmişlerdir. Bu hedef, hadislerin kalplerin ve nefislerin ilacı olmasıdır. Kavrayıp ezberlemeksizin habire daha çok hadis rivayet etme derdine düşmüş bunlar, rivayet ettikleri hadislerle ne amel ederler ne de o hadisleri yaygınlaştırırlar. Niyette ki bu ihlâssızlık öylesine trajikomik bir hal almıştır ki, “Kimi zaman bir sabinin hadis rivayetine dönük kurulan ders halkasında hazır bulunduğu ve hadis okunurken hocanın uyuduğuna, çocuğun da oynadığına tanık olursun. Ne ki hoca sonra kalkıp o çocuğun ismini de kendisinden rivayette bulunan raviler arasına tescil eder. Çocuk büyüdüğünde

de kendisinden hadis rivayet edilsin diye bir makama kurulur. Hatta derse katılan ergen bile kimi zaman aymaz kalıyor, dinlemiyor, kulak kesilmiyor, rivayeti zabtetmiyor; o kertede ki bir hadis ile uğraşılıyor ya da onu yazıyorken kendisinden rivayette bulunduğu hocaya, okuduğu hadisi değiştirse farkına varamaz. Tüm bu haller nadanlık ve aldanmışlıktır.”

5- Bunlar ömürlerini nahiv ilmi, şiir sanatı ve turnturaklı kelimeler ile uğraşmakla tüketip, “dil bilgi ve yetisi”nin amaç değil araç olduğu, dolayısıyla amaca ulaştıran düzeyde dile hâkim olmanın kifayet edeceği ufkuna erişemeyen kimselerdir. Dili öğrenmekteki amaç, Kur’an ve sünneti gereğince kavrayarak onlardan manalar çıkarsamaktır.⁴⁷

6- Bunlar şer’i hileler türetmekte uzmanlaşıp şeriatın zahirini tashih ederken batınını ve salih niyetleri yabana atarlardır. Bu duruma, kadın razı olduğunda kocanın “mehir” verme yükümlülüğünden kurtulacağına cevaz vermelerini örnek verebiliriz; hâlbuki kadının hoşnutlukla değil, aksine içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan kurtulmak için izin vermiş olma ihtimali de var.⁴⁸

Üçüncü Grup: İbadet ve Amel Ehli

Bunlardan aldanananlar şu kısımlara ayrılır:

Birinci kısım: Bunlar farzları ihmal edip kendilerini faziletli ameller ve nafil ibadetlere verenlerdir. En belirgin vasıfları kendilerini ve insanları, abdestte vesveseye kapılmak, suyun temizliği hususunda abartıya kaçmak gibi önemsiz meselelerle meşgul etmeleridir.

İkinci kısım: Bunlar namazın hakikatine ve ruhuna gereken ihtimamı göstermeyip niyeti telaffuz etmek vacip mi de-

⁴⁷ Gazâlî, İhya-u ulûmid’ dîn, 3/385-387.

⁴⁸ Gazâlî, İhya-u ulûmid’ dîn, 3/388.

ğil mi gibi ondaki hareket ve davranışlarla meşgul olan kimselerdir. Bunlar tekbir almanın keyfiyetini tartışırken tekbirin bizzat muhtevasıyla bezenmeyi unutan kimselerdir.

Üçüncü Kısım: Bunlar namazda okudukları ayetlerin manasını anlamayı ve mesajını kavramayı ihmal edip fatihadaki harfleri çıkarmada enikonu vesveseye giren kimselerdir. “*ض ve ظ harflerini birbirinden ayırmak için ve benzeri lüzumsuz aşırılıklarda gittikçe daha ihtiyatkâr olur, namazın tamamında harflerin mahreçlerini eksiksiz çıkarma gayretkeşliğine girer, ne ki bunun ötesinde hiçbir şeyi önemsemez, başka bir şey düşünmez, okuduğu ayetlerin manasından gafil kalır ve onlardan öğüt almaz, zihnini onların esrarına nüfuz etmeye yöneltmez. Bu aldanmışlıkların en çirkin çeşitlerindendir. Zira hakikat o ki, insanlar harf mahreçlerini yalnız aksanları el verdiğince çıkarmakla yükümlüdürler.*”

Dördüncü kısım: Bunlar da çok Kur'an okumakla aldanmış kimselerdir. Öyle ki kimi zaman bir günde bir hatim indirirler; ne var ki, “*dilleri okurken kalpleri arzular vadisinde gezinir ve Kur'anın manaları üzerine, yasaklarından uzak durmak, öğütlerine uymak, emir ve nehiylerine riayet etmek için tefekkür etmez.*”

Gazâlî, çağdaşları olan bu kısım insanların durumuyla ilgili şu yorumu yapar:

“*Kur'an tilaveti, ezberlendikten sonra unutmamak içindir, ezberi ise anlamı içindir, anlamı da kendisiyle amel etmek ve öğütlerine itaat etmek içindir. Kimi sesi güzel fertler Kur'an okurken haz duyar ve bu hazla aldanır, sanır ki duyduğu haz Allah'a münacattan ve kelimullahı duymaktan hâsıldır; oysa duyduğu haz sesin verdiği hazdır; nitekim bir şiiri veya başka bir sözü de nağmeli okusa aynı hazzı duyar.*”

Beşinci kısım: Bunlar oruçla aldananlardır. Bazen senenin tamamında ya da faziletli günlerde oruç tutar ve fakat dillerini gıybetten, zihinlerini riyadan, iftar vaktinde midelelerini haramdan korumazlar. Gece gündüz zırvalayıp lüzumsuz konuşmalar yapmalarına karşın zannederler ki yaptıklarında hayır vardır.

Altıncı kısım: Bunlar hac ile aldananlardır. Üzerilerinde bulunan kul haklarını ifa etmeden, borçlarını ödemedenden, anne babayı razı etmeden, helal kazanç aramadan hacca çıkarlar. Kendilerine farz olan hacı eda ettikten sonra tekrar tekrar hacca gider, hac yolundayken farz namazları ihmal eder ve kötü söz ile çekişmelerden uzak durmazlar. Hatta kimisi çalıp çırpma, yalanla, gaspla, ihanetle mal toplar ve bu malı hac yolunda itibar kazanma ve sükse yapmak için arkadaşlarına infak eder. Böylece önce haram mal kazanarak, ardından da onu riya olsun diye infak ederek harama girer.

Yedinci kısım: Bunlar dini ritüelleri salt şekline ihtimam gösterip deruni manasını yabana atan kimselerdir. Buna aktüelden örnek verecek olursak şu örnek çok uygun düşer: *“müezzinlik görevini deruhte edip bunu Allah için yaptığı kanısındaki bir kimsenin, yokluğunda bir başkası ezan okuyunca, hakkıma geçildi, mevkime göz dikildi diyerek kızıl kıyameti koparması veya bir mescidin imam-hatiplik görevini eda eden bir kimsenin kendisinin hayır yolunda olduğunu düşünmesidir; ne ki hakikatte o bunu kendisi hakkında “o bir mescid imamıdır” denilsin diye yapıyordur; nitekim kendisinden daha bilgili, daha takvalı bir kimse namaz kıldığında bu onun ağına gider.”*

Sekizinci kısım: Bunlar Mekke ya da Medine’de yaşıyor olmakla aldananlardır. Ne ki onlar niyetlerini ve hedeflerini murakabe süzgecinden geçirmemişlerdir; tersine kalpleri “filan kimse kutsal mescitlerin komşusudur” namundan dolayı

yaşadıkları şehre bağlıdır. Nitekim kimi zaman onlardan birinin şöyle meydan okuduğuna taruk olursun: *"Ben ki, Mekte'de şu kadar zaman Kabe'ye komşuluk yapmış biriyim... Hem sonra orda yaşarken gözlerini insanların malının kentine diktiğine şahit olursun. Bir miktar mal topladığında da cimri kesilir ve bir fakire tek bir lokma sadaka vermeye gönüllü razı olmaz."*

Dokuzuncu kısım: Bunlar bir lokma bir hurka yaşamayı zühd bellemiş ve bununla kendilerini zahidler zümresine girmiş sananlardır. Fakat tüm bunlara rağmen riyaset ve şan şeref tutkusu içindedirler. Bunu ya ilim ve vaaz ya da zühd ile elde edeceklerini düşünürler. Dikkat çekmek için başvurdukları vesilelere gelince, zenginlere sataşp onlara karşı sert bir üslup takınırlar, onlara küçümseyici gözlerle bakarlar, insanlara kötü bir ahlakla muamele ederler, velilik ya da takva ile nitelendirildiklerinde ise büyük bir sevinç duyarlar.

Onuncu kısım: Bunlara nafile ibadetlere yoğunlaşıp farzları mühimsemeyenlerdir. Hayırlı ameller arasındaki öncelik sırasını terk etmenin de bir şer olduğu bilincine varamamışlardır. Örneğin babanın hakkından önce anne hakkını eda etmek gelir, ama bu sınıftaki bir kimse, malı, hem anne babasının nafakasına hem de hac masraflarına yetmiyorsa, hacca gitmeyi tercih eder. Böylesi bir davranışta bulunan kimse aldanmıştır, zira ebeveynin hakkını hacdan öncelemek evlaktır. Eziyet vermekten sakınmak, necasetten sakınmaktan önce gelir.

Dördüncü Grup: Zenginler

Şimdi de İmam Gazâlî'nin aldanmış zenginleri hangi kısımlara ayırdığına bakalım. O mevzubahis zenginleri aşağıdaki kısımlara ayırır:

Birinci kısım: Bunlar cami, medrese, tekke ve köprüler inşa edip üzerine isimlerini nakşedenlerdir. Bu kimseler iki açıdan aldanmıştır: Birincisi: Onlar bu bina ve köprüleri, rüşvet, zulüm ve gasp gibi haksız kazançla elde ettikleri mal ile inşa ederler. İkincisi: Onlar evet mallarını helalden kazanmış olabilirler ve fakat cami inşa etmeye tutkunluklarında iki yönden aldanırlar. Bu yönlerden ilki, riya ve övülme sevgisi hastalığına tutulmalarıdır, çünkü kimi zaman çevrelerinde ve yaşadıkları yerde infaka muhtaç fakirler bulunur ve onlara infak da bulunmak cami yapıp süslemekten daha efaldır. Bu tipten zenginlerin cami yapmaya daha çok rağbet etmeleri, bunun insanlar tarafından görülebilmesidir. Diğer, bu tutum cami ve mescitlerin namaz kılan kimselerin dikkatlerini cezpt edecek ve onları meşgul edecek denli nehyedilmiş tarzda nakışlarla süslenip bezenmesine yol açar.

İkinci kısım: Bunların en belirgin niteliği, insanlar arasında üne kavuşmak için toplumsal etkinlik alanlarında kalabalıklar önünde bağışta bulunmalarıdır. Bunlar salih ve mütebedeyyin olarak nitelenmek için umre ve hacca çok giderler. Gazâlî şu sözleri ile buna işaret eder:

“Çok defa mallarını hac yolunda infak etmeye gayret gösterip tekrar tekrar hacca giderler; ne ki arkalarında aç komşular bırakmışlardır. Bu yüzden İbn Mes’ud şöyle demiştir: Ahir zamanda sebepsiz yere hacca gidenler çoğalacaktır, seyahat etmeleri kolaylaşacak, rızkları genişletilecektir. Fakat hacdan nasipsiz ve muvaffakiyetsiz olarak dönecekler. Onlardan birinin devesi kendisini kumlar ve kıraçlar arasında taşırken yanı başında komşusu imkânsızlıklara tutsak düşecek; ne ki ona yardım elini uzatmayacak.”

Üçüncü kısım: Bunlar hasislik yaparak kendilerini mal toplayıp biriktirmeye veren kimselerdir. Bu yüzden gündüz oruç tutmak, gece namaz kılmak, Kur’an hatmetmek gibi na-

faka gerektirmeyen bedenî ibadetleri eda ederler. Bu gibi kimseler içlerine çöreklenmiş olan cimriliği söküp atmak için namaz ve oruçtan daha çok malı infak etmeye gereksinimleri vardır. *“Nitekim Bişr’e ‘‘Filan zengin çok oruç tutup namaz kılıyor’’ denildiğinde o şöyle buyurdu: ‘‘Zavallı! Kendi halini bırakıp başkasının haline girmiş. Onun hali, açları doyurmak, miskinlere yardımda bulunmaktır.’’⁴⁹ Bu durum, onun için kendisini aç bırakmasından, faydası sadece kendisine dönük olan namaz kılmasından, mal toplayıp fakirleri ondan mahrum bırakmasından daha iyidir.”*

Dördüncü kısım: Bunlar cimriliğin pençesine düşen kimselerdir; öyle ki nefisleri yalnızca zekâtı vermelerine razı olur. Hem sonra onlar verdikleri zekâtı rağbet etmedikleri en kalitesiz maldan çıkartır ve kendilerine hizmet eden, ihtiyaçlarını karşılamak için didinen ve ilerde kendilerine muhtaç olacak fakirlere verirler ki daha sonra onları kendi hizmetlerine amade bulsunlar. Veya zekâtlarını kendisinden bir çıkar elde edebilecekleri kimselere ya da mevki sahibi insanlar nezdinde yer edinmek veya bir işini görmesi için onların önerdiği kimselere verirler. Saydığımız tüm bu hususlar, niyeti bozar ve amelin değerini yitirtir. Böylesi bir niyete ve amele sahip kimse aldanmıştır, Allah’a itaat ettiğini sansa da o fütur ehliendir.

Beşinci kısım: Bunlar varsıl kimselerdir, halleri vakitleri yerindedir –kimî fakirler de zikredeceğimiz haldedir-. *“Bunlar zikir halkalarında bulunmanın kendilerine yeteceğini sanarak*

---

⁴⁹ Bişr’in “Kendi halini bırakıp başkasının haline girmiş” şeklindeki sözü, İslam’ı doğru anlayıp kavramanın en üst mertebesidir. Zira “hal” den kasıt burada “mesuliyet”tir. Yüce Allah bir kimseyi zengin kıldığında ona bu malı en doğru olarak nasıl kullanacağı hususunu en büyük mesuliyet olarak verir. Bu her Müslüman’ın iyice kavraması gereken bir ilkedir. Her mümin kendi meslek ve mevkiine giren hususlardan öncelikle ve bizzat mesuldür.

bunu adet haline getiren, amel edip öğüt almaksızın salt vaaz dinlemenin kendilerine sevap kazandıracağını zanneden zenginlerdir. Bunlar aldanmışlardır; çünkü zikir halkası, faziletini hayra teşvik etmeye vesile olmasından alır. Filhakika, bir zikir halkası hayra râğbet duygusu uyandırmıyorsa onda hayır yoktur.”

Gazâlî böylesi zikir halkalarında hazır bulunanlar hakkında şöyle diyerek devam ediyor: “Bu kimse kadınların duyduğu türden bir ürperiş duyup ağlayabilir, yüreğe korku salan bir söz duyunca kendisine hakim olamayıp ellerini kavuşturup “ya selam, ya selam” veya “maazallah” ya da “sübhaneallah” diyebilir; böylece tüm hayırları ifa ettiğini düşünebilir; ama bu onu aldanmış olmaktan çıkarmaz.”⁵⁰

Gazâlî’nin Arkasında Bıraktığı Eserler

Gerçek o ki, Gazâlî’nin arkasında bıraktığı eserleri ihata etmek zordur; zira sayıca çok ve türce çeşitlidir. Gazâlî geride gerek ilmî, gerek tasavvufî ve gerekse sosyal alanlara ilişkin bir çok eser bırakmıştır.

Ne var ki, arkasında bıraktığı en önemli eserlerini dört yönden bahse konu etmekte bir beis görmüyoruz.

Birincisi: Gazâlî sistemli eğitim ve öğretime önem vermiştir. Kendisine ait bir medrese kurduktan sonra özgün eğitim metotları geliştirmiştir. Böylece ardında kendi şahsiyetini taşıyan, yönelimlerini paylaşan çok sayıda öğrenci bırakmıştır. Bunlar onun mesajlarını taşımış ve toplumun tüm tabakalarına ulaştırmıştır. Özellikle de yönlendirme misyonunu teslim alan cami ve medreselere muştuladılar.

İkincisi: Gazâlî’nin kendi yaşam pratiği hususunda geliştirip tatbik ettiği “çekiliş ve dönüş” ilkesi, farklı bir çok mez-

⁵⁰ Gazâlî, İhyâ-u ulûmid’ dîn, 33/ 397, 398.

hep ve İslamî cemaatlerin uyguladığı yegane yöntem haline geldi. Nitekim bunlar mezhepsel çekişme ve ihtilafları durdurarak kendi nefislerine yönelip yoğunlaştılar. Vakta ki onu tezkiye ettiler o zaman yardımlaşarak, birbirlerine sevgi duyarak katkıda bulunmak üzere topluma yeniden döndüler. Dinleri hususunda kutuplara ayrılıp cepheleşmediler, dinlerini az bir dünyevi mal ve şehvet karşılığında satmadılar. Böylelikle fakih ve sûfi toplulukları arasında kolektif çabaların tekâmülüne, güç birliğine inanan büyük bir yönelim oluştu.

Üçüncüsü: Gazâlî'nin çabaları, Batınîler ve felsefecilerde temsilini bulan sapkın fikrî akımları zapt-u rapt altına aldı. Onların halk arasındaki pazarları iflas etti ve zamanla yok olmaya yüz tuttular.

Dördüncüsü: Gazâlî tasavvufta ıslah etkinliğinde bulunarak onu kendisine sonradan iliştilmiş inhiraflardan arındırdı ve sünnetle mukayyet kıldı. Bu durum ondan sonra gelen Abdulkadir Geylanî, Şeyh Ahmed er-Rifâî, Ebû Necîb es-Sühreverdî, Adiy b. Misafir gibi büyük sûfilerde etkisini gösterdi. Onların ilmî, tasavvufî ve davetçi etkinliklerinin semeresi olarak Nureddin ve Selahaddin'in nesli yetişti, haçlılar kovuldu, mukaddes topraklar ve İslam yurdu hürriyetine kavuştu.

Bunun yanı sıra Gazâlî'nin bıraktığı eserleri bağlamında mağripli talebesi Muhammed b. Tumert'i zikretmeden geçemeyiz. Gazâlî'nin yetiştirdiği bu güzide şakirt, çaba sarf edip İslam âleminin batısında muvahhitlere ait devletin kurulmasına öncülük etmiştir.

Gazâlî eğitim, dava ve ıslah alanlarındaki tüm bu etkinlikleri uzletten döndükten sonra yedi yıl gibi kısa bir zaman içinde gerçekleştirmiştir. Şam'a, sonra da hacca olan ilk seyahati hicrî 488 yılına rast gelir. On yıl gibi bir zaman diliminde uzlette kalmış ardından Bağdat'a dönüp orda kısa bir zaman kalmıştır. Oradan Tûs'a geçmiş ve hicrî 505 yılında vefat anı gelene değin hayatının geri kalanını orda idame ettirmiştir. Vefat ettiğinde henüz elli beş yaşındaydı. Allah onu rahmeti ile kuşatsın ve salih kullarını mükâfatlandırdığı türden en güzel mükâfatlarla mükâfatlandırсын!

Gazâlî'den Sonra İslah ve Tecdit Medreseleri

Gazâlî ekolünün etkisi ile tarzda yenilik arz eden özgün medrese ve terbiye müesseseleri kuruldu. Bu ilk kısımdaki medrese ve müesseseler, Gazâlî'nin gün yüzüne çıkartıp netleştirdiği eğitim metodundan ilham aldılar. Böylece hem metotları, hem üslupları ve hem de düzenleri özgün İslamî bir yapı yansıttı. Bu medrese ve müesseselerde birbirini bütünleyen itikat, fıkıh ve tezkiye alanları cem edildi; o dönemde İslam toplumlarına darbe indiren, siyasî, içtimaî, iktisadî, kültürel ve askerî meydanlarda tehlikeli komplikasyonlara sebebiyet veren fikrî ve psikolojik hastalıklarla mücadele eden âlimlerin çabaları kolektif bir şekle dönüştü.

Bu medreseler iki ana kısma ayrıldı: Birinci kısımdaki medreseler, başkent Bağdat'ta ve diğer büyük şehirlerde kuruldu. Bu medreseler, usul ve fûru medreselerinin aday gösterdiği kabiliyetli ve istikbal vadeden talebelerin kayıtlarını kabul etti. Sonra onları, eğitim üstatları yapacak, siyasî ve sosyal liderler kılacak bir eğitime tabi tuttu.

İkinci kısımdaki medreseler ise büyüyen nesil yeni ıslah hareketi ilkeleriyle yetişsin diye halk kitlelerini: çiftçileri, Kürtleri, bedevileri ve diğer kesimleri eğitmeye koyuldu. Bu

faaliyetle güdülen gaye halk kitlelerini, şimdiye değin zalim sultanların; saltanatlarını muhafaza etmek için temel insan kaynağı olarak kullandığı, ordularını onlardan kurduğu, polis teşkilatını onlardan oluşturduğu ve evetefendimci, mutlak itaatçi olarak yetiştirip onlar aracılığıyla hasımlarını, tenkitçileri ve siyasetlerine itiraz edenleri devre dışı bıraktığı halk kitlelerini, medreselerdeki müderris âlimlere ve yeni ıslah hareketinin öncülerine yönlendirmek idi.

Bu tarzdaki medreseler büyük bir yaygınlık kazandı. Şehir varoşlarına dahi uzandı. Artık her köy, mezra ve yaylaya girmişti. Öylesine bir yaygınlıktı ki bu, belirleyip zapt altına almak son derece güç. Bu yüzden ileriki sayfalarda yalnızca başkent ve büyük şehirlerde öğretici, eğitici ve yönlendirici rolü oynamış merkez konumundaki medreseleri bahse konu edeceğiz. Bu medreselerden de özellikle ve sadece iki tanesi üzerinde duracağız. Bunlardan bir Kadiriye diğeri ise Rifaiyye medreseleridir.

İkinci Kısım: Merkezî Medrese: Kadiriye Ekolü

Bu ekol, başkent Bağdat'ta tesis edildi; ıslah ve tecdit hareketinin önderliğini teslim alarak etkinliğini birkaç alanda yoğunlaştırdı:

1- İslamî faaliyetlerin ve emr-i bi'l-maruf-nehy-i ani'l-münker etkinliğinin yaygınlaşması için gerekli olan öncü kadrolar mezun etti.

2- Farklı medreseler tarafından yapılagelen İslamî faaliyetler hususunda bir işbirliği sağlayıp kolektif bir atılım hareketi meydana getirdi.

3- Eğitim, öğretim ve davetçi yetiştirme faaliyetlerini, özgün bir metot geliştirerek sistematize etti.

Bu medreseyi Abdulkadir Geylanî tesis edip yarım asır boyunca bizzat kendisi yönetti. Bu zaman zarfında söz konusu medresenin İslam âleminin dört bir tarafında uzantıları ve kendisiyle irtibat içindeki takipçileri oluştu. Zengî devleti kurulduğunda bu medreselerin mezunları, yeni devleti destekleyip maruz kaldığı saldırılar karşısında onun savunusunu yüklenmede katkı ve katılımda bulundular.

Şeyh Abdulkadir Geylanî, hicrî 470 senesinde Gilan eyalet merkezine bağlı Neyf köyünde doğdu. İlk eğitimini Gilân'daki ilkokullarda aldı. On sekiz yaşına geldiğinde (488h./1098 m.) devrin en önemli ilim ve kültür merkezi olan Bağdat'a gitti. Aynı yıl Gazalî, Bağdat'tan ayrılp Şam'a gitmişti.

O dönemde Bağdat'ta dinî ve edebî ilimlerde mütehassıs olan seçkin âlimler kaynıyordu. İlim meclislerinde, ders halkalarında dersler ve konferanslar veriliyor; halifeler, vezirler ve ilme değer veren kimseler ilmî faaliyet yürüten kurumlara vakfetmekte ve bağış yapmakta adeta yarışıyor. Bu durum İslam âleminin dört bir yanından âlimlerin ve ilim talebelerinin oraya akın etmesine yol açmıştı.

Bu hummalı ilmî etkinliğin yanı sıra Cüneydî mezhebinin takipçileri, sapkın tasavvufi akımlara karşı, sünnî tasavvufu destekleyip berkitmeyi hedefleyen aktif bir faaliyet gösteriyorlardı.

Abdulkadir Geylânî'nin Eğitimi ve Tasavvuftaki Seyr-u Sûlûkü

Abdulkadir Geylânî'nin biyografisine yer veren kaynaklar, onun eğitim safhasına ve zühd yolundaki yürüyüş sürecine ilişkin bilgileri kısa tutmuş. Fıkıh ilmini, Hanbelî mezhebine göre ders alarak usul, fûru ve hilaf ilimlerini gereğince tahsil ettiğini, Kur'anî ilimleri okuduğunu ve edebiyat

dersleri aldığını, ardından zühde ve manevî ilimlere yöneldiğini belirtmekle yetinmişler.

Bu konudaki rivayetlerin mahiyeti ne olursa olsun, kaynakların zikrettiği farklı bilgiler, Abdulkadir Geylânî'nin Hanbelî fıkhnı öğrenip bu konuda uzmanlaştığına, sonra vaaz ve ders vermeye başladığına, vaaz faaliyetleri esnasında edindiği tecrübeler sonucu vaaz meydanından çekilip kendisini zühd yoluna verdiğiine delalet ediyor. Bu sebeptendir ki, ünü Bağdat'ta nispeten ileri sayılan bir yaşta yayıldı. Nitekim bu şöhret hicri 521 yılında (1127 m.) başlamıştır. Bu da onun elli yaşına girdiği yıla denk düşer. Bu yaşta kazanılan ün, geride talebelik ve gençlik yıllarından bu yana devşirilen uzun tecrübelere dayanıyordu.

Bu meyanda akla gelen soru şu: Abdulkadir Geylanî'yi, Hanbeli olmasına karşın -ki sonraları bu fıkhnın otoritesi olacaktır- Hanbelî fıkhu ile sûfî zühdünü cemetmeye sevk eden itkiler nedir?

Abdulkadir Geylanî döneminde kaleme alınmış kaynaklar ve onun biyografisini kaleme alan teracim eserleri, onun zühd deneyimi bağlamında yalnızca Şeyh Ebû'l-Hayr Hammad b. Müslim ed-Debbâs'a, ardından da kendisine irşad ve terbiye icazetnamesi veren, kendisini medresesinin başına halef tayin eden Ebû Said el-Muharrimî'ye yaptığı talebeliğinden bahsediyor. Ne var ki o dönemde egemen olan düşünsel ve toplumsal atmosferi, Abdulkadir Geylânî'nin arkasında bıraktığı eserleri, amel ve sülûkteki metotlarını ince bir tahlile tabi tutuş, onun iki durumdan etkilendiği kanısını uyandırıyor bizde:

Birinci durum: İbadet ve mücahede için halvete çekilmeden önceki dönemde Abdulkadir Geylânî, verdiği dersler ve yaptığı vaazlar vasıtasıyla edindiği tecrübeler.

Çevresindeki fakihlerin ve vaizlerin dinle, kamu yararıyla alakası olmayan, büsbütün kişisel çıkar ve emellere dayanan davranış tarzlarını gözlemleme sonucunda edindiği bu tecrübeler, onu kendisini bu çevreden soyutlamak zorunda bırakmıştı. Hanbelîlerin o zamanki büyük âlimleri ve Geylânî'nin hocalarından Ali b. Ukayl de kendi zamanındaki bu kabilden fakihlerin yaşam pratiklerine, ateşledikleri mezhepsel hasımlaşmalara, şahsi menfaatleri için ya da yöneticilerin mezheplere bakış açısına göre mezhep değiştirmelerine değinmiş ve eleştirmiştir.

Abdulkadir Geylânî'nin bıraktığı eserler, onun kendi hocası İbn Ukayl gibi sıkıntı ve nifaktan çok çektiği ve onun vardığı kanaatleri paylaştığını göstermektedir. Şu farkla ki, İbn Ukayl'in kanaatleri kendisini *"bu zamanın fakihlerine güven ziyana uğramaktır, onlara dayanmak iflas etmektir, Allah'tan gayrisine el açılmasa gerektir"* deme seviyesine getirmişken, Abdulkadir Geylânî'nin kanaatleri bu kanaate şunu da eklemiştir, *"Fakihlerin nifakı, onlar kalplerini takva ile imar eden ve marifet makamına ulaştıran yolda sülûk etmedikçe, kaçınılmaz bir neticedir."*

Abdulkadir Geylânî'nin son demlerinde *"bunlar bir alay eşkıya, insanları Allah'tan alıkoyuyorlar"* diye niteleyecek denli âlimlere yönelttiği sert eleştirilerin açıklaması da bu olsa gerek.

İkinci Durum: Abdulkadir Geylânî'yi etkileyip zühd yoluna iten etken, Gazâlî'nin tasavvuf alanındaki çabalarıyla sünnî tasavvufun manevi eğitimde eriştiği dikkate değer konumdu.

Bizim bu tespitimiz, yalnızca salt zihnî spekülasyonlara dayanmıyor; aksine bunu ilmî gerçekler ve nakli deliller de desteklemektedir. Gazâlî'nin ün saldıği dönem, Abdulkadir

Geylânî'nin gençlik devresine rast gelir. Hanbelî mezhebinin önde gelen âlimleri, Gazâlî'nin ders halkalarında bulunmaya gayret eder ve buna büyük bir önem verirlerdi. Nitekim bu âlimlerin içinde sonraları Abdulkadir Geylânî'ye hocalık yapacak kimseler de vardı. Gazâlî, hicrî 505 yılında vefat ettiğinde Abdulkadir Geylânî otuz beş yaşındaydı.

Kaldı ki, Gazâlî'nin etkisi, Abdulkadir Geylânî'nin yazılarında ve ilmî eserlerinde çok aşikar olarak görülür. Öyle ki, kimi zaman Gazâlî'nin kitaplarından tek bir harfine dokunmadan paragraflar alıntılar. Abdulkadir Geylânî'nin "el-Ğunye lî tâlibi Tariki'l-Hakk" isimli kitabı, Gazâlî'nin "İhya-u ulûmü'd-dîn" adlı eseri ile aynı tarzda kaleme alınmıştır. Keza, Gazâlî'nin etkisi, Abdulkadir Geylânî'nin kendisi için seçtiği ve kaynaklarda nefis mücahedesini için "Geylânî'nin seyahati" diye tesmiye olunan seyr-u sülûk metodunda da görülür. Bu sülûk on yıla yakın bir zaman dilimi boyunca devam etmiş; ardından Şeyh Abdulkadir, tekrar ders halkalarına ve vaaz kürsülerine dönmüştür. Bu, Şam'a ve Hicaz'a seyahat ettikten sonra tekrar eğitim ve öğretim faaliyetine dönen Gazâlî'nin uyguladığı "*çekiş ve dönüş*" ilkesinin tatbididir.

Şu da var ki, Gazâlî'nin bu etkisi, belli bir vakit devam etmiştir; sonraları Abdulkadir Geylânî, özgün bir düşüncesi ve davranış tarzı oluşturmuştur.

Gördüğümüz kadarıyla Şeyh Abdulkadir Geylânî tasavvufî tecrübede tedrici olarak üç merhaleden geçmiştir:

1- Gazâlî'nin fıkhu ve tasavvufu cemenen metodundan ilham aldı.

2- Seyr-i Sülûkü Debbâs ve Muhârrimî'nin gözetiminde tecrübe etti.

3- Kendi özgün tarzı oluştu ve böylece fıkıh ile tasavvufu en ideal şekilde cemetti.

Kuşkusuz ki, Abdulkadir Geylânî'nin almış olduğu, kaynak eserleri talebeyi Kur'an, sünnet ve salih selefın eserlerine diğerk herhangi bir ekolden daha çok ve doğrudan bağlayan Hanbelî kültürü, onun metotlarına etki etmişti. Böylelikle Gazâlî'nin kimi yazı ve düşüncelerine renk veren felsefenin, kelim ilminin, sezgiye dayanan sûfî tefsirlerinin etkisinden uzak kalmıştı.

Şeyh Abdulkadir'e Göre Eğitim ve Öğretim

Abdulkadir Geylânî'nin uyguladığı eğitim ve öğretim sistemini ince bir tahlile tabi tutuş, onun Gazâlî'nin takip ettiğı metottan büyük oranda etkilendiğini ortaya koyar. Abdulkadir Geylânî, İmam Gazâlî'ninkine benzer mütekamil bir metot belirleyerek talebe ve müritleri marufu emretmemünkeri nehyetme etkinliğine ehil kılma doğrultusunda hem ilmî, hem ruhî ve hem de sosyal bakımdan hazırlamayı hedeflemişti. Kendi özgün metodunu, kendi ismi ile bilenen ribâtta/tekkede tatbik etme fırsatı bulmuştu. Nitekim orada eğitim ve öğretim yönünde tatbiklerde bulunuyor, tasavvufî deneyimi uyguluyor ve talebe ile müritleri barındırıyordu.

Kadiriye medresesine ilişkin haberler, bu medresenin Şam beldesinde haçlı tehlikeyle mukavemet eden neslin hazırlanmasında temel bir rol oynadığına delalet etmektedir.

Bu medrese haçlı istiladan kaçıp Bağdat'a göçen ailelerin çocuklarını alıp onları donatıyor ve Zengî yönetimindeki direniş muntkalarına gönderiyordu. Bu medresede yetişin kimi talebeler, sonraki dönemlerde büyük bir üne kavuştu. Sonraları zamanlarda Selahaddin Eyübî'ye hem siyasî hem de askeri müsteşarlık yapacak olan Vaiz İbn Necâ, Hafız Rehavî, düşünsel etkinliğe katkı sağlamak üzere Şam'a giden Şeyh Abdulkadir'in oğlu Musa, Selahaddin Eyyubî'nin müsteşar-

larından ve “el-Muğnî” isimli eserin sahibi Muvvafukuddîn, akrabası hafız Abdulğani bu talebelerden bazıları idi.

İbn Kuddâme, Şeyh Abdulkadir’in eğitim tarzını ve talebeleri üstünde bıraktığı etkiyi şöyle anlatmıştır:

“561 yılında Bağdat’a girdiğimizde gördük ki, gerek ilimde, gerek amel ve hâlde/tasavvufî ve gerekse fetvada önderlik Abdulkadir Geylânî’de karar kalmış. Farklı ilimlerdekiengin birikimi, ilim talebesine verdiği bıkınlık tanımayan uğraşı, ders anındaki büyük sabrından dolayı verdiği dersler talebelere yetiyor ve başka bir hocaya gerek bırakmıyordu. Heybetiyle göz dolduruyordu. Yüce Allah, onda güzel nitelikler ile ulvî halleri cem etmişti. Ondan sonra onun gibisini görmedim.”

Şeyh Abdulkadir’e Göre Dinî ve Kültürel Donanım

Bu donanım taleberin ya da müridin yaşı ve durumuna göre belirlenirdi. Eğer talebe ibadetlerin doğru şeklini öğrenmek isteğindeki avamdan yaşı büyük bir kimseyse, Şeyh Abdulkadir, ona Gazâlî’nin “İhay-u ulümid’dîn” isimli eseriyle aynı tarzda yazmış olduğu “el-Ğunye lî Talibî Tariki’l-Hak” isimli kitabının muhtevasını oluşturan “ehli sünnet itikadı” ve “ibadet fıkhu”nu ders verirdi. Bu kitapta Gazâlî’nin söz konusu kitabında değindiği konuların aynısını bahse konu etmişti. Buna ek olarak kabiliyetli talebeler, insanlar arasında davetçi olarak yetişsinler diye marufu emir-münkeri nehy etmenin ehemmiyetine, vesilelerine, üsluplarına ve dönemin düşünsel mezheplerine, hâkim fırkalarına⁵¹ ilişkin derslere de yer vermişti. Bu nazari bilgilerin yanı sıra vaaz ve hitabetle ilgili dersler tatbiki olarak işleniyordu.⁵²

Eğer talebe medrese öğrencilerinden biriye, kendisine yukarda zikri geçen derslerin yanı sıra on üç dolayında ilim

⁵¹ Eş-Şatnûfî, Behcetü’l-esrâr, 7.

⁵² Abdulkadir Geylânî, el-Ğunye lî talibî’l-Hakk, 1/71-84.

tahsil ettirmek suretiyle daha etraflı bir donanımına tabi tutulurdu. Bu ilimler: tefsir, hadis, fıkıh, mukayeseli fıkıh, usul, nahiv ve kıraat ilimleriydi. Abdulkadir Geylânî, talebelerini kelim ve felsefe ilminden uzak tutuyor ve bu ilimlerde yazılmış yaygın kitapları okumalarını yasaklıyordu.⁵³

Müritler için fıkıh ile sünnî tasavvufu bir arada bellemek temel şartı. İbn Teymiyye, Fetâvâ'sının "Tasavvuf ve sülûk ilmi" konusuna ayırdığı ciltte, Şeyh Abdulkadir'in kendi manevî eğitim metodunda Kur'an ve sünnette varit olan usullere, nefsi tezkiye etmeye bağlı kalış keyfiyetini etüt eder.⁵⁴

Şeyh Abdulkadir'e Göre Ruhî Donanım

Ruhî hazırlık, öğrencinin veya müridin iradesini eğitmeyi hedefler. Ta ki bu eğitim neticesinde bulanıklıktan büsbütün uzak olan berrak bir hale erişsin; aklı, duyguları ve mana âlemi bakımından Nebi (s.a.v)'le özdeşlik kursun ve O'nu kendisine rehber ve önder edinsin.⁵⁵

Talebe, bu düzeye ermek için her hususta sünnette bağlı kalmalı; esası mücahede, azim sahibi kimselerin amelleriyle bezenme olan nitelikleri kendi benliğinde barındırmalıdır. Azim sahibi kimselerin amelleri şunlardır:

1- Ne yalan ne de doğru yere, ne kastederek ne de unutarak Allah'ın adı ile yemin etmemeli; çünkü bu hali benliğinde iyice kaim kıldığı takdirde bu onu yemin etmeyi kökten terk etme seviyesine yükseltecektir. Böylelikle Yüce Allah, ona etkisini kalbinde hissedeceği nurlarından bir kapı açar; yücelik, sebat ve insanlar nezdinde saygınlık lütfeder.

⁵³ Et-Tedafî, Kalâidu'l-cevâhir, 3.

⁵⁴ İbn Teymiyye, Fetâvâ, İlmu's-sülûk, cilt 10; İbn Teymiyye, Fetâvâ, kitabu't-tasavvuf, c. 11.

⁵⁵ Abdulkadir Geylânî, el-Fethu'r-Rabbânî, 206.

2- Gerek şaka ile ve gerek gerçekten yalan söylemekten kaçınmalı. Bunu adet haline getirdiğinde Allah onun göğsünü açar, amellerini berrak kılar, dürüstlük onun ayırıcı vasfı haline gelir ve bu durumun eseri üzerinde açıkça görülür.

3- Vaat ettiği şeyleri yerine getirmeli ve vaat etmeyi kökten bırakmaya çabalamalı; zira bu hal, ona sözünden dönme ve yalana kökten girmeme güvencesi temin eder. Böyle davrandığında kendisine cömertlik kapısı açılır, hayâ dereceleri verilir ve sadıklar içinde sevilen bir konum bahşedilir.

4- Yaratıklardan herhangi bir kimseyi, nesneyi lanetlemekten ve onlara zerre kadar hatta zerreden az eziyet vermekten sakınmalı; zira bu, ebrâr ve siddıkların ahlakıdır. Bunun semeresi, onu helake uğramaktan koruyucu, esenliğe eriştirici, kulların merhametini kazandırıcı bir işlev görmesidir. Bu tutum aynı zamanda Allah'ın ona yüksek dereceler ve zat-ı akdesine yakınlık bahşetmesini sağlar.

5- İnsanlara beddua etmekten kaçınmalı, kendisine haksızlık yapan biri olduğunda dili ile onu durdurmamalı ve ona sözlü ya da fiili bir mukabelede bulunmamalı. Böyle davranıp bu tutumu bir prensip haline getirdiği takdirde Yüce Allah nezdindeki değeri büyür ve bütün yaratıkların sevgisine nail olur.

6- Ehli kıbleden olan hiç kimsenin şirkine, küfrüne, nifakına tanıklık yapmamalı; zira bu merhametli olmaya daha yakın, sünnet ahlakına daha uygun, bilgiçlik iddiasından daha uzak ve Allah'ın rızasına daha yakındır. Bu tavır, bütün mahlûkatın merhametini sağlayan ulu bir kapıdır.

7- Günahlara bakmaktan sakınmalı ve organlarını onlardan alıkoymalı; zira böylelikle yüce makamlardaki tırmanışını daha seri olarak yapabilir ve uzuvlarını itaatte daha kolay kullanabilir.

8- Küçük olsun, büyük olsun kendi ihtiyaçlarını karşılamak hususunda başkasına yük olmaktan kaçınmalı; zira bu abitler için izzetin kemali ve muttakilerin şerefidir. Bu tavrı prensip edinmekle marufu emir ve münkeri nehy etme faaliyetinde etkin olur, Allah'tan başkasından müstağni kalır, onun keremine güvenir, hakkı dillendirme hususunda bütün insanlara eşit tavır takınır. Bu da ihlâs kapısına daha yakındır.

9- İnsanlardan bir beklentisi olmamalı; zira bu has zenginliktir, en büyük izzettir, en doğru tevekküldür. Bu zühud kapılarından bir kapıdır, vera'ya onunla ulaşılır.

10- Mütevazı olmalı; zira alçak gönüllülükle abid mertebesine yükselir. Tevazu, ahlakın esasını oluşturan haslettir. Bu hasletle kul dirlik anlarında da sıkıntı vakitlerinde de Allah'tan hoşnut olan salihlerin makamına erişir. Bu haslet takvarun kemalidir.⁵⁶

Şeyh Abdulkadir Geylânî'nin tevazu anlayışı, İmam Gazâlî'ninki ile aynıdır. Onlara göre tevazu: *"kul karşılaştığı her kimseyi kendisinden daha üstün görmeli, karşılaştığı kişi küçükse 'bu Allah'a itaatsizlik etmemiş bense ettim, kuşkusuz ki o benden daha faziletli' demeli; büyükse eğer 'bu Allah'a ibadet etmeye benden önce başladı' demeli, alimse eğer 'buna benim erişmediğim verilmiş ve bu benim nail olmadığuma nail olmuş, bilmediklerimi biliyor ve ilmiyle amel ediyor' demeli; cahilse eğer 'bu Allah'a bilmeden itaatsizlik yaptı, bense bilerek yaptım, hem ben benim akıbetimin ve onunkinin nasıl olacağını bilmiyorum' demeli; kafirse eğer 'kim bilir belki de bu Müslüman olacak ve hayırlı amellerle ömrü son bulacakken ben küfre düşüp kötü amellerle ruhumu teslim edeceğim' demeli."* İşte, bu, şefkat ve korku kapısıdır.

⁵⁶ Abdulkadir Geylânî, Fütûhu'l-Gayb, 171-174.

Abdulkadir Geylânî'nin terbiye vesilelerinden biri de müridi, heva ve hevesin esaretinden kurtarmaya yönelik çaba sarf etmesiydi.

Onun terbiye anlayışında belirttiğimiz bu bireysel çerçeveyi aşıp cemaatsel bir boyut kazanan kimi ruhî terbiye uygulamaları da var. Bu uygulamalar esnasında şeyhin gözetiminde müritler bir araya toplanır. Zikir meclisleri ve toplu ibadetler bu kabildendir.⁵⁷

Bu patrik uygulamaların yanı sıra müridin gündelik hayatında uyguladığı mücahede ve ibadetlerin maksadına yönelik teorik bilgi veren derslerde yapıyordu.

Şeyh Abdulkadir bu suretle ruhî tezkiyeyi, uyguladığı yöntemler hususunda müridi, ikna etmeyi hedefleyen bir düşünce üzerine kurmuştu.

Virtler ve zikirle ilgili yönelik⁵⁸, takva ve vera'ya ilişkin, nefsin hallerini ve şeytanın müdahalelerini konu alan, müridin üzerine bulunması gereken ahlakı beyan eden çeşitli derslerde vermektedir. "el-Ğunye" ve "Fütûhu'l-Gayb" adlı eserleri Şeyh Abdulkadir'in bu doğrultuda faaliyet alanı sağladığı birçok yöntemin izahını yapan geniş konular ihtiva eder.

Şimdiye değin bahse konu ettiğimiz "tezkiye"nin gayesi, fena makamına erişmektir. Fena makamı, fakr makamıdır.⁵⁹ Şeyh "fena makamı" ile ne kastettiğini şöyle açıklamıştır: *"Fakr, şeyhin mahremiyetini/haklarını muhafaza etmek, ihvanla iyi geçinmek, büyükler ve küçüklerle karşı samimi ve dürüst olmak, dinî olmayan durumlarda husumeti terk etmektir..."*, *"fakrın hakikati, kendi hemcinslerine ihtiyaç duymamandır; zenginliğin hakikati, hemcinslerinden müstağni olmandır."*⁶⁰ Yani fakr, senin hiçbir

⁵⁷ Abdulkadir Geylânî, el-Fethu'r-Rabbanî, 23.

⁵⁸ Abdulkadir Geylânî, el-Gunye, 2/81, 86; el-Fethu'r-Rabbanî, 58.

⁵⁹ Abdulkadir Geylânî, el-Fuyûdâtu'r-Rabbanîyye, 7.

⁶⁰ Abdulkadir Geylânî, el-Fuyûdâtu'r-Rabbanîyye, 36.

insana gereksinim duymaman ve her insandan müstağni kalmandır. Ya da fakır, Allah'a muhtaç olmak, zenginlik Allah'la zengin olmaktır. Fakır makamı, zahitlerin isimlerine eklemekte yarışır hale geldiği bir özelliğe dönüşmüştü; nitekim kendilerini "el-fakir ilallâh: Allah'a muhtaç olan" diye niteliyorlardı.

Abdulkadir Geylanî'nin Müritlerin Birbirleriyle Olan Alakalarını Tanzim Etmesi

Müritlerin yekdiğeriyle olan münasebetlerinin düzenlenmesine gelince, Şeyh Abdulkadir, kendi talebe ve müritlerine birbirleriyle olan arkadaşlıklarını isar, fütüvvet ve hoşgörü üzerine kurmalarını vazife kılmıştı. Şu davranışlara göre birbirleriyle muamele etmelerini istemiştir:

1- Her fert diğer arkadaşlarına hizmet etmeli ve ihtiyaçlarını gidermeli.

2- Kimse başkasının üstünde bir hak iddiasında ve talebinde bulunmamalı.

3- Arkadaşlarına, tüm sözleri ve eylemleri hususunda uygun görüş belirtmeli.

4- Onların muhalefetlerini iyiye yormalı, onlar için mazeret bulmalı, onlardan nefret etmemeli, onlarla çekişmemeli, kusurlarını görmezden gelmeli.

5- Hoşlarına gitmeyecek şeylerden kaçınmalı ve onların sevgilerini kaybetmeden diri tutmalı.

6- Hiçbirine karşı kin tutmamalı, arkadaşlardan birinin kalbine kendisine karşı bir soğukluk düştü mü, onu giderene kadar ona yaranmalı.

7- Onlarla iletişimini sürdürmeli ve onlara iyilikte bulunmalı.

8- Onlara eziyet vermekten, onların gıybetini yapmaktan sakınmalı.

9- İçinden zengin olanlar, fakir olanları yemek, giysi, yer bakımından ve diğer bütün hususlarda kendi nefesine tercih etmeli. Bunu yaptığı zaman kendini üstün saymamalı, minnet beklentisi içinde olmamalı. Aksine kendisini onlara hizmet etmeye ehil kıldı diye Yüce Allah'a şükretmeli; çünkü dinibütün fakirler Allah'ın ehli ve has kullarıdır.

10- Mürit, kendi eşyalarını kardeşlerinden sakınmamalı, kendisinden ödünç bir şey istendiğinde vermeli, elinde bulunan şeylere Allah'ın mülkü gözüyle bakmalı. Başkalarının elindekine gelince, orda şer'i hükümlere ve vera'ya uygun davranmalı.

11- Bir tekke yahut medreseye yerleştiği takdirde şeyh ve müritlere karşı edebini takınmalı, onların yanında çok nafil namaz kılmamalı, dünyevî şeylerden bahsetmemeli, onlarla olan birlikteliği boyunca şer'i adaba riayet etmeli.

Abdulkadir Geylânî'nin Tasavvuftaki İslah Etkinliği

Şeyh Abdulkadir, tasavvufun ıslahına ve onu "zühd, takva ve ihsan" kavramlarının anlam alanına geri getirmeye, ardından da İslam'a hizmet ve toplumu ıslah misyonunu tekrar devralmasına özel bir önem gösterdi. Bu yönde vuku bulmuş çabalarını zikredecek olursak:

Önce, tasavvufu ona sonradan katıştırılmış olan düşünsel ve tatbiki inhıraflardan arındırmak; ardından onu bir terbiye ekolü olma yönündeki aslî vazifesine irca etmek. Esas hedefi, sahici bir anımsılık ve sahih bir zühd. Büyük şeyhin "el-Ğunye lî Tâlib-i Tariki'l-Hakk" ve "Fütûhu'l-Ğayb" isimli iki eseri, bu alandaki fikirlerinin özeti mesabesinde. Zikri geçen eserlerden ikincisini İbn Teymiyye, Fetâvâ'sının onuncu cildini teşkil eden "Kitabu's-sûlûk" unvarındaki bölümle

şerh ve izah etmiştir. Ve bu yapıtı, Kur'an-ı Kerim ve Sünnet-i Nebvî'nin teşvik etmiş olduğu "zühd"e model olarak sunmuştur.

Bu misyon doğrultusunda faaliyet gösteren Abdulkadir Geylânî, salt teorik araştırmalarla, söz ve vaazlarla yola koyulmuyordu; aksine kendi medrese ve tekkesinde tatbikî eğitimle bu doğrultudaki gayelerinin tahakkukunu sağlıyordu.

Sonra, Aşırılıkçı sûfiler üzerine yaptığı hamle: Şeyh Abdulkadir kitap ve vaazlarında tasavvufu bid'at ve hurafe eklentisine maruz bırakanlara, tasavvufun anlam alanını kirlenlere karşı amansız bir hamle yapar. Çünkü sahih tasavvuf, anımsılık ve sıdktır⁶¹. Bu iki haslet, *"Yaratılışı değiştirmekle, bet benzi sarartmakla, süzülüp büzülmekle, salihlerin hikâyelerini dile pelesenk etmekle, tesbih ve tehlil⁶² çekerek parmakları oynatmakla elde edilemez. Bu meziyetlere erişmek Yüce Allah'ı talep etmekte sahici olmakla, dünyaya olan hırstan arınmakta samimi olmakla, yaratılmışları kalpten söküp atmakla, gönlü masivadan soyutlamakla mümkündür ancak."*

Abdulkadir Geylânî, sûfiler arasında yaygınlık kazanmış olan nağmeli zikir dinleme, zikir esnasında raks etme ve Kitap ile Sünnet'e uymayan diğer bid'atleri tenkit etmiştir. Kesin ve net bir dille ifade etmiştir ki: Samimi bir müridi, Allah'ın kelamı dışında hiçbir söz vecde getirmez. Onun ne şiire, ne kadın sesine, ne nağmeye, ne de sözde sûfilerin haykırışlarına gereksinimi vardır. Bu etkinlikleri tasavvufa katanlar, şeytanın ortakları, heva ve hevesin binicileri, nefis ve insanda içkin olan şer yetisinin binekleridir; bunlar her bağırın ve anıranın izi sıra gidenlerdir.

⁶¹ Sıdk: Samimiyet ve dürüstlük.

⁶² Tesbih çekmek: Sübhanallâh demek. Tehlil çekmek: Lailâheillallâh demek.

Üçüncü Kısım: Rifâiyye Medresesi

Ahmed er-Rifâî, 512'de Vasıt'la Basra arasında kalan Ümmüabîde köyünde doğdu. Fıkıh dersini Şafî mezhebine göre aldı. Bu yüzden Sübki "et-Tabakâtu's-Şafîiyye" isimli Şafî âlimlerini konu alan biyografi kitabında onun yaşamına da yer vermiştir. Fıkıh eğitiminden sonra zühd ve mücahede yolunda sülûk etmiştir. Bu alanda ünü yayılmış, birçok kimse kendisine şakirtlik yapmıştır. İbn Hallikân, Şeyh Ahmed'e birçok kimserin intisap ettiğini, onun hakkında güzel düşünüp ona uyduklarını belirtir. Ahmed er-Rifâî, yönetici ve ileri gelenler önünde ayağa kalkmaz ve haklarında şöyle derdi: *"Bunların yüzlerine bakmak kalbi katılaştırır."*

Onun özdeyişlerinden biri şöyledir: *"En ideal tarikat; inkisar, zül, iftikardır ve Allah'ın emirlerini yüce tanıman, Allah'ın yaratıklarına merhametli olman, Allah Resulünün (s.a.v) sünnetine uymandır."*

Şeyh Ahmed er-Rifâî, tedris ve terbiyeye bir ömür adadı; ıslah ve tecdit medreselerinde ders veren âlimlerle belli aralıklarla ziyaretleşmeleri ve işbirliği vardı. Doğum yeri olan Ümmüabîde köyünde sene 578'de vefat edene dek tedris, irşad ve terbiye faaliyetleri devam etti.

Şeyh Ahmed er-Rifâî'nin Tasavvuftaki Islahı

Şeyh Ahmed er-Rifâî döneminde kimi sufi taifeler, tasavvufa ve terbiye eden şeyhe ilişkin yanlış anlayışlara sahipti. Bu sûfîler, şeyhleri konusunda tevhit inancının arlığına halel getiren, onu bulandıran aşırılıklara düşmüşlerdi. Hatta kimi zaman bu aşırılıklar şirke yol açıyordu. Bu duruma tanık olan er-Rifâî, yanlış anlayış ve kavrayışları tashih etmeye, onlardan sakındırmaya ve bu konudaki sapmaları şer'i bir öl-

çüye irca etmeye başladı. Bu meyanda Şeyh'in "el-Hikem" isimli küçük risalesinde yer verdiği düşüncelerini aktarmakla yetineceğiz. Bu risalesi, Atâullâh el-İskenderî'nin "el-Hikem"i ile büyük bir benzerlik arz eder.

Şeyh Ahmed er-Rifâî, "hakikat"ın "şeriat"a muhalif olduğu itikadından ve vahdet-i vücud nazariyesinden sakındırma bağlamında şöyle der:

"Şeriata muhalif her hakikat zındıklıktır. Tarikat, şeriatın kendisidir. 'Batın zahirden ayırdır' diyen bir kezzap (yalancı), tasavvuf hırkasını kirletmiştir. Ama kâmil arif bilir ki; batın, zahirin batını ve saf cevheridir. Vahdet-i vücud inancı ve bahşedilen nimeti teşhir etme sınırını aşan şatahat, dinde açılmış iki gediktir. (Sen ey hak yolunun yolcusu!) Bazı sufilerin bulaştığı vahdet-i vücud inancından sakın, benlik kokan o şatahatlardan da!"

Mürşit olan şeyhin şahsiyetinde barındırması gereken güzel hasletler bağlamında da şöyle der:

"Şeyh, sana nasihat ettiğinde, meseleyi kavratır. Sana rehberlik ettiğinde, seni hedefe ulaştırır. Elinden tuttuğunda seni kaldırrır. Şeyh; seni Kitap ve Sünnet'e bağlayıp bid'atlerden uzaklaştırandır. Şeyh, hem zahiri hem de batını şeriata uyandır."

İnsanların bir şeyhin etrafında toplanmaları, onun dürüstlük ve samimiyetine alamet olamayacağını, bu ilginin başka sebeplerinin de bulunabileceğini, insanların bir şeyhin etrafında kümelenmeleri çok kere onun alçalmasına ve hatta helak olmasına sebep olduğunu izah makamında şöyle der:

"Etraflarındaki ayak patırtılarının çokluğu nice insanların kellelerini uçurttu ve nicesini de dinden etti. Çok defa sadık olan şeyhler bırakıldı ve sahte olanlara tabi olundu. Ayaklar, genelde dünyaya aldananların etrafında patırdadı. Bu yüzden insanlar, yalnızlığına bakarak ehil şeyhleri terk ettiler. Niye hayret edelim ki! Bu, insanla-

rın her zaman ki durumudur. Onlar, süslü kubbeleri, nakışlarla süslenmiş kabirleri, geniş revakları her zaman daha çok severler. Uzun sarıklı, yenleri geniş cübbeli ve boylu poslu şeyhler, onların nazarında daima daha sempattir."

Şeyhler hakkında onların masum olduğunu düşünmek gibi veya onların kul ile Allah arasında kaçınılmaz aracı olduklarına inanmak gibi aşırılıklardan sakındırma makamında şöyle der:

"Aşırılığa düşenlerin hatalarına düşüp de şeyhlerin masum (günahsız) olduğuna inanma ve kesinlikle senle Allah arasındaki bir durumda şeyhlere yönelme! Çünkü Allah azameti konusunda hassastır, kendi zatıyla ilgili olan bir konuda, hiç kimseyi, kendisi ve kulunun arasına koymaktan hoşlanmaz. Evet, şeyhler Allah'a ulaş-tıran rehberler ve onun yoluna girmeye vesilelerdir."

Birçok sûfi fırkasında görülen Allah'ın şeyhlere kimi konularda mutlak tasarruf hakkı verdiği yönündeki aşırılıktan sakındırma ve kâinattaki tasarrufun en ince ayrıntısıyla rubûbiyyet sıfatı olduğunu, dolayısıyla başkasında varlığına itikat edilemeyeceğini, edildiği takdirde bunun ya şirk ya da şirke zemin olduğunu beyan makamında da şöyle der:

"Horasan sufilerinden bazı acemler: 'Muhakkak ki, büyük sûfi İbn Şehriyar'ın ruhu, acem ve Arap sûfilerini düzenleyip idare etmektedir' demişler."

Şeyh Ahmed er-Rifâî onların bu sözüne şöyle şerh düşer:

"Hâşâ! Bu şeyh her şeyi yaratan Vehhâb olan Allah değil ki! Ruhun tasarrufu hiçbir mahlûk için söz konusu değildir. Bütün mesele şudur: Allah'ın keremi bazı evliyasının hatta hepsinin ruhlarını kuşatır; bu yüzden de onlarla Allah'a tevessül edilebilir. Nitekim Yüce Allah şöyle buyurur: 'Biz dünya hayatında da, ahirette de sizin dostunuz.' İşte aşılmaması gereken sınır budur."

Şeyh er-Rifâî ardından şöyle devam eder:

"Ey hakikat yolunun yolcusu! Acemlerde görülen bu ifrattan şiddetle sakın. Kuşkusuz ki, onlardan kimilerinin yaptığı amellerde, sevgili Peygamberimizin açıkça yasaklamış olduğu aşırılık vardır. Herhangi bir eylemi, ister diri olsun isterse ölü, kuldan görmekten sakın. Bütün mahlûkat bizzat kendisi için bile ne fayda sağlamaya ne de zarar vermeye maliktir. Evet, Allah dostlarına duyulan muhabbet, Allah'a ulaşmaya vesiledir."

Şeyhlerin kabirlerinin şenlik yerine çevrilmesinden, belli günlerde toplanma mahalli kılınmasından, yatırırların yarar ya da zarar verebileceğine inanmaktan, onların kabirlerini ve onlara intisap etmeyi mal ve şan kazanmaya vesile kılmaktan sakındırma sadedinde; müride şeyhiyle övünen kof bir kimse olmaktan içtinap etmesi uyarısında bulunma ve onu şeyhinin kendisiyle övündüğü donanımlı bir kimse olmaya teşvik etme makamında şöyle der:

"Şeyhin dergâhını takdis etme. Onun kabrini put edinme ve onun halini de çıkar aracı yapma. Kamil mürit, şeyhiyle iftihar eden değil, şeyhinin kendisiyle iftihar ettiği kimsedir."

Sahih ile uydurma olanı ayırmaksızın tasavvuf büyüklerine nispet edilen hikâyeleri anlatarak hoş vakit geçirmeyi adet haline getiren, bu hikâyelerden zahiri şeriata aykırı olanları tevil eden cahil sofilerle arkadaşlık ve yarenlikten sakındırma bağlamında da bu türden hikâyelerin genelde uydurma olduğuna da işaret ederek şöyle der:

"Büyüklerin sözlerini tevil etmeyi, onların menkıbeleri ve onlara nispet edilen hikâyeleri anlatmayı adet edinmiş kimselerle oturup kalkmaktan sakın. Kaldı ki onlara nispet edilen bu hikâyelerin ekseri, uydurmadır."

Dördüncü Kısım: İslah ve Tecdit Hareketinin Başlıca Etkileri

Hicrî altıncı ve yedinci asırlardaki ıslah ve tecdit medreseleri, bizim bahse konu ettiğimiz bu üç medrese ile sınırlı değildi elbet; bilakis Şam, Irak, Mezopotamya topraklarında enikonu yaygındı. Bu medreseler kendi aralarında bir sevgi bağı kurarak yardımlaşan ve dayanışan medreselerdi. Aynı eğitim ve öğretim metodunu takip ediyor ve aynı hedefi güdüyorlardı.

Bu medreselerden bir kısmını zikredecek olursak: Adiy b. Misafir'e (ö.557)⁶³ nispet edilen Adeviyye Medresesi, Şeyh Ebû Necîb Abdulkahir es-Sühreverdî'ye (ö. 563) nispet edilen Sühreverdîye Medresesi, Şeyh Ebû Beyân Nebe' ed-Dımaşkî'ye (ö.551) nispet edilen Beyân Medresesi, Şeyh Rislân el-Ca'berî'nin (ö. 550) medresesi, Hayat b. Kays el-Harrânî'nin (ö. 581) medresesi, Şeyh Ukayl el-Münbecî'nin medresesi, Şeyh Ali b. Haytî'nin (ö. 564) medresesi, Hasan b. Müslim'in (ö. 594) medresesi, Ebû Hasan el-Cusikî'nin medresesi, Şeyh Abdurrahman et-Tafsevcî'nin medresesi, Şeyh Musa ez-Zûlî'nin medresesi, (bu son üç âlim Şeyh Abdulkadir Geylânî'nin kendisine sık sık uğrayan arkadaşlarındandır), Muhammed b. Abdullah el-Basrî'nin (ö. 580) medresesi, Cakîr el-Kurdî'nin (ö. 550) medresesi, Ebû Said el-Kaylevî'nin (ö. 557) medresesi, Şeyh Macid el-Kurdî'nin (ö. 526) medresesi, Ali b. Vehb er-Rabî'nin (ö. 553) medresesi, Bekâ b. Bâtû'nun medresesi, Osman b. El Kureşî'nin (ö. 564) medresesi, Ebû Medyen el-Mağribî'nin (ö. 590) medresesi, Ebu Suud el-Harîmî'nin medresesi, Mahmud b. Osman b. Mekârîm en-Neâl'in medresesi, Şey Ömer el-Bezzâz'ın medresesi, Şey Abdullah el-Cübbâî'nin (ö. 605) medresesi, (son dört âlim, Şeyh Abdulkadir Geylânî'nin önde gelen talebelerindendir.)

⁶³ Bu paragrafta verilen bütün tarihler hicridir.

Bu medreselerin köyler ve daha küçük yerleşim yerlerinde uzantıları vardı; öyle ki yüzlere ulaşmıştı denilebilir. Çünkü bir medrese kurmak güç bir iş değildi; bu hususta istenen tüm şey, mezun talebelerden birinin bir köy mescidine ya da bir tekkeye yerleşip vaktini ilmî dersler vererek geçirmesi, zühd yolunda sultuk etmesi, arkadaş ve talebelerini bunun üzerine eğitmesi idi.

Bu medreselerin arkalarında bıraktıkları eserlere gelince, bu eserleri icmalen şöyle zikredebiliriz:

1- Nureddin Zengî ve Selahaddin Eyyubî Devleti'nin Zuhur Etmesi

Bu yeni devletin siyaseti şu altı ayırıcı niteliği ile diğerlerinden farklılık arz etmekteydi:

Birincisi: Halka İslamî Bir Sosyal Yapı Kazandırması

Dinî ve kültürel hayatı, Batınî ve sapkın dinî akımlardan arındırmak, yunan felsefesinin etkilerinden ve Fatmî ritüel ve şiarlardan temizlemesi.

Bunu ilmi ile amil rabbanî âlimler mezun eden eğitime yönelik kurdukları medrese ve müesseseler vasıtasıyla, insanların benliklerini değiştirip dönüştüren kitlesel irşad ve yönlendirme faaliyeti yoluyla gerçekleştirmiştiler.

İkincisi: Yönetime İslamî Bir İşlerlik Kazandırması

Yönetimde siyasî ve fikrî tekâmül, adalet ve sosyal dayanışmanın yaygınlaşması.

Zengî (Eyyubî) Devletin yönetim kadrosunda bulunmuş simaları incelediğimizde, idareci tabakasını ve komuta kademesini oluşturmak için faydalandığı insan kaynaklarına baktığımızda görürüz ki bu kadroyu oluşturanların çoğunluğunu daha önce zikrettiğimiz ıslah ve tecdit medreselerin-

den eğilimlerine göre farklı alanlarda mütehassıs olarak yetiştirilip mezun edilen kimseler oluşturuyor. İdarî yöneticilerin ekseri, Hayat b. Kays el-Harranî Medresesi ve Beyânîyye Medresesi gibi Harran ve Dımaşk medreselerinden mezun olmuşken, siyasî ve askerî yöneticiler ise büyük oranda Musul bölgesinde ve Hakkârî dağlarında, Şeyh Adiy b. Misafir'in tesis ettiği medreseden ve bu medresenin şubelerinden mezun olmuştur.

İlmi faaliyetlerin yöneticiliğini yapan âlimler ise ekseriya Kadirî Medresesi ile Sühreverdi Medresesinden ve bu ikisinin şubelerinden mezun olmuşlardı. Bu mübarek yönetici kadrolar sayesinde yeni devletin genel nitelikleri şöyle belirdi:

- 1- Hem siyasî ve hem de idarî yönetimde İslamî yapı.
- 2- Zühd, iffet ve malı kamu yararına infak.
- 3- Güvenlik ve adaletin gereğince sağlanması ve halkın hak ve mahremiyetine saygı.

Üçüncüsü: Zengî Eyyubî Devlet ile Islah ve Tecdit Medreseleri Arasındaki Yardımlaşma

Mezhepsel husumetlerin bir yana bırakılması, İslamî gücün seferberliği, tek bir eylem planı doğrultusunda çabaların kolektif hale getirilmesi ve yardımlaşan, bütünlük arz eden bir yönetim kadrosu.

Bu hususlar, aşağıda zikrettiğimiz neticeleri doğurdu:

1- Haçlı Güçlerin İstila Ettiği Mıntıklardan Gelen Talebelerin Eğitim ve Donatımına Katkı

Kadiriyye müessesesi, bu hadiseye büyük bir önem verdi. Yerinden yurdundan kopup gelen bu talebeleri karşılıyor, onlara barınak ve eğitim imkânı sağlıyordu. Ardından onları sınır boylarına gönderiyordu. Gelen bu öğrencilerin bir bölümü, Kudüs şehrinden gelmelerinden ötürü, "Mekâdise:

Kudüslüler” ismiyle anılıyordu. Bu öğrenciler içinden sonraları fıkıh ve siyaset meydanlarında ün salan kimseler çıktı. Bu öğrencilerin Bağdat’a gönderilmesi şu iki sebebe dayanıyor olsa gerek: Biri, Zengî Devletinin belli tarzdaki liderler, görevliler ve idarecilere olan gereksinimi; diğeri ise Şeyh Abdulkadir Geylânî medresesinin ıslah siyasetinde gösterdiği somut başarı sayesinde kazandığı büyük şöhret.

2- Selahiye ve Nuriye Medreselerinde Ders Vermek Üzere Âlimlerin Hicret Etmesi

Her bölgeden âlimler ve ıslah medreselerinin mezunları, Nureddin ve Selahaddin’in inşa ettiği medreselerde çalışmak üzere sökün ettiler.

3- Orduya ve Askerî Cihada Katılmak

Bu alanda en büyük destek sağlayan Medrese, Şeyh Adiy b. Misafir’in Hakkâri dağlarında inşa etmiş olduğu Adeviyye Medresesi ve şubeleriydi. Bu medreseden mezun olan Hakkâri ve Revadî Kürtleri, ordu komutanlarının ve fetih askerlerinin çoğunluğunu teşkil etmekteydi. Bu toplulukların başında Revadî Kürtlerinden olan Selahaddin Eyyübi’nin ailesi geliyordu.

4- Siyaset Meydanına Atılma

Nitekim Kadiriyye medresesinin bazı talebeleri, hem Nureddin hem de Selahaddin ile çalışmış, içlerinden kimileri de son derece mühim rol oynamıştı. Bu talebelerin başında Zeynuddin Ali b. Necâ gelir. İbn Necâ Selahaddin’in müsteşarlarındandı, Mısır’ın fethedilmesinde ve Fatımî Devletinin ortadan kaldırılmasında büyük rol oynadı.

Dördüncüsü: İktisadi Hayatın Gelişmesi ve Kamu Hizmeti Sunan Kurumların Tesisi

Yeni neslin kazanç ve infak şeklini yönlendiren ekonomi tasavvuru değişti. Genel iktisadî kavramlar; meşru kazanç ve meşru infak üzerine kuruldu. Bu durumun neticesi olarak “ortak maslahat” düşüncesi yaygınlık kazandı. Böylelikle insanlar servet kaynaklarını dikkatli kullanır hale geldi. İktisadî etkinlik gösteren görevli, tüccar ve mülk sahiplerinin rolü, mal toplayıp İslamî eğilimler doğrultusunda infak eden güvenilir hazinedarların rolüne döndü. Bu mefhumların yaygınlık kazanması neticesinde iktisadi hayat serpildi ve sosyal hizmet veren müesseseler kuruldu.

Beşincisi: Askeri Gücün Oluşturulması ve Savaş Sanatlarına İhtimam Gösterilmesi

Nureddin Zengî, Dımaşk'ı alıp başkenti oraya aktardıktan sonra haçlıların tehdidiyle yüz yüze geldiğini görünce Askerî gücün etkin yapılmasına verdiği önem arttı. Nureddin ve Selahaddin'in askeri kuvvete gösterdikleri bu ihtimam neticesinde savaşlarda uygulanan taktik, strateji ve harp sanatları ileri bir düzeye erdirildi; ordu ve silahlı güçler yapılandırıldı.

Altıncısı: Şam Bölgesindeki Boğaz Boğaza Gelmiş Devletçiklerin Ortadan Kaldırılması

Şam, Mısır ve Arap yarımadasında İslam birliğini oluşturma, Mısırda Fatımî devletinin ortadan kaldırılması, ardından İslam mukaddesatının geri alınması ve Kudüs'ün fethedilmesi.

Bu ıslah ve fetihler şüphesiz ki, bütünlüklü ve kapsamlı bir planın parçalarıydı. Yeni devletin topraklarının genişle-

mesi ve ömrünün uzamasıyla bu planda gelişip genişliyordu.

Elinizdeki mütevazı araştırma, bu ıslahın ayrıntısını kapsamına alamaz. Mühimsenmeye değer olan bu ayrıntıyı ihata etmek isteyenler, ilgili kaynaklara ve bu kitabın aslı olan Dr. Macid Arsan el-Keylânî'nin "Hakeza Zahere Ciylu Selahaddin ve Hakeza 'Adeti'l-Kuds" isimli esere müracaat etsinler.

Beşinci Kısım: İslah ve Tecdit Medreseleri Arasındaki İşbirliği

Hicri 550 ile 564 yılları arasına denk gelen dönemde ıslah medreseleri arasında, çabalara kolektif yapı kazandırma ve yardımlaşmayı sistematize etme amacıyla işbirliği ve iletişim hareketi cereyan etti. Bu hedefin gerçekleşmesi için gerek organizasyon seviyesinde ve gerekse nazari bilgi düzeyinde önemli hâsılalar elde edilen bir dizi toplantı ve görüşmeler yapıldı. Organizasyon yönüne gelince, bu yöndeki işbirliği ve dayanışma çabaları neticesinde ıslah medreseleri için İslam âlemi ölçeğinde kolektif bir yapıya sahip bir merkezî yönetim tesis edildi.

Andığımız yönetim birliğini oluşturmaya dönük yapılan ilk toplantı, Bağdat'ın Hulle bölgesinde bulunan Kadiriye Medresesinin tekkesinde yapılmıştı. Bu toplantıya Irak'ın içinden ve dışından gelen elliye aşkın şeyh katılmıştı.

Sonra hac mevsimi esnasında ikinci toplantı yapıldı; bu toplantıya İslam âleminin dört bir yanından gelmiş bulunan ıslah medreselerinin şeyhleri katıldı; Irak'tan Şeyh Abdulkadir Geylanî, Mısır'dan orada ün salmış ve tartışmasız üstat kabul edilmiş olan Şeyh Osman b. Merzuk el-Kureyşî, Mağrip'ten⁶⁴ orada zühd'ün yegâne yaygınlaştırıcısı

⁶⁴ İbn Receb, Tabakâtu'l-Henâbile, 1/306; et-Tedâfi, Kelâidu'l-cevher, 5.

olan mağripli Şeyh Ebû Medyen katılmıştı. Keza toplantıya Yemenden de şeyhler katıldı, nitekim Şeyh Abdulkadir Geylânî, onlara düzgün bir teşkilat kursun diye onlarla birlikte bir elçi göndermişti.⁶⁵ Aynı dönemde Şeyh Abdulkadir Geylânî ile Şam'da müritlerin yegâne terbiyecisi ve şeyhlerin önderi olan Şeyh Rislân ed-Dimaşkî arasında bir dizi görüşme gerçekleşti.

Bu ikinci toplantının ardından daha kapsamlı bir toplantı yapıldı. İslam âleminin her tarafından ıslah medreselerinin temsilcileri olan çok sayıda şeyh bu toplantıda hazır bulundu. Bu toplantının en mühim neticesi, aşağıda zikredeceğimiz tarzda hiyerarşik yapıya sahip olan bir yönetim birliğinin kurulmasıydı:

Gavs olan kutub, sonra ebdallar, sonra evtâd ve evliya. Ebdallardan biri vefat ettiği takdirde gavs kutub, yerine başkasını tayin eder.

Bu yeni düzende Şeyh Abdulkadir Geylânî, Gavs Kutub tayin edildi. Belirlenen on ebdalın isimleri de sırasıyla şöyleydi: Babanûs köyü şeyhi Şeyh Bekâ b. Batû, Şeyh Ebû Said el-Kaylevî, Zeviran köyünün şeyhi Şeyh Ali b. Heytî, Hakkarî dağlığındaki medresenin şeyhi Şeyh Adiy b Misafir, Mardin'de Şeyh Musa ez-Zulî, Irak'ın güneyinde yer alan Ümmüabide köyünün şeyhi Şeyh Ahmed er-Rifâî, Tafsunc köyünden Şeyh Abdurrahman Tafsuncî, Basra'da Şeyh Muhammed b. Abdullah, Harran'da Şeyh Hayat b. Kays, Mağrip'te Şeyh Ebû Medyen.⁶⁶

Bu teşkilat, kutub-gavs'ın mesele ve sorunların kendisine irca edildiği bir başkan vazifesini gördüğü, ebdalların kendi medrese ve muntıkalarında temsilci görevini deruhte ettikleri

⁶⁵ Yafî, *Mirâtu'l-cinân*, 3/355.

⁶⁶ Yafî, *Neşru'l-mehâsini'l-galiye*, 142; et-Tadifi, *Kalaidu'l-Cevahir*, 24; eş-Şetnufi, *Behcetü'l-Esrar*, 9, 10.

ve sonra daha alt kademedeki evlad ve evliyanın iletişimi ve idareyi sağladıkları bir yönetim organizasyonundan öte bir şey değildi.

Bu birleşik yönetimin misyonu, ıslah medreselerinin etkinliklerini kolektif hale getirmek ve bu medreseleri, kendileri için belirlenen rolü ifa edecek şekilde yönlendirmektir. Bu rol, zühdü yaymak, yeni nesli o dönemde İslam âlemini içten çürüten, tehditler karşısında takatsiz düşüren ve gerek içteki gerekse dıştaki görevlerini yerine getirmekten aciz bırakan tüm hastalıkların tedavisi için alternatifsiz درمان kabul edilen “zühd” ile yetiştirmek idi.

İslah medreselerinin bu birliği üzerine önemli etkiler terettüp etti. Bazılarını zikredecek olursak:

- Bütün ıslah medreselerinde eylem birliği gerçekleşti. Kutup-gavs (Şeyh Abdulkadir), periyodik aralıklarla ebdlarla toplantılar düzenledi. Bu toplantılarda İslam âlemindeki medrese ve tekkelerin kendilerine ilettiği sorunsallar ve sorunlar ele alınıyordu.

- Farklı medrese ve tekkeler, kabiliyetli ve istikbal vadeden talebelerini, zühtte ilerlemiş ve müstakbelde şeyhliğe ehil kılacak belirtiler taşıyan müritlerini, Kadiriyye Medresesi'ne göndermeye başladı. Nitekim Şeyh Ebû Medyen, el-Mağribî, fıkıh ilmini ve seyr-u sülûkünü Şeyh Abdulkadir nezaretinde tamamlasın diye müridi Salih b. Vîrcân ez-Zerkâlî'yi Bağdat'a gönderdi. Şeyh Rislân ed-Dımaşkî de zühd sülûklerini ve idarî bilimlerdeki eğitimlerini tamamlasınlar diye müritlerini Bağdat'a yönlendiriyordu.

- Fıkıh öğretimi ile zühd hayatı arasındaki mükemmel cem, fakihlerle sûfiler arasındaki çatışmayı hafiflemesine (ve hatta yok olmasına), her iki tarafın yardımlaşmasına vesile oldu. Hatta öyle bir duruma gelindi ki, fakihler fıkıh ile zühdü cemediyor ve bu bileşimi “şeriat ve tarikatın tekâmülü”

diye anıyorlardı. Bu durumdur ki İbn Teymiyye'nin Şeyh Abdulkadir ve ıslah medreselerinin yönetimindeki akranını fıkıh ile zühdün cem edilmesinin ideal modelleri saymasını; onlara "sonraki dönem büyük şeyhleri" unvanını layık görmesini ve fetvalarında onların meziyetlerinden, arınmışlıklarından, istikametlerinden bahsedip durmasını sağlamıştır.

• Tasavvuf halindeyken uzlete çekilmiş olan "zühd"ün bu uzletten çıkarak İslam âleminin ensesinde duran tehditlere karşı cephe açılmasına katkıda bulunması. Dımaşk'ta payitaht kuran Zengî ile Bağdat, Harran, Hakkâri Dağlıkları ve Dımaşk'taki ıslah medreseleri arasındaki bağlar pekişip perçinledi. Ardından bu medreseler Nureddin ve sonraları da Selahaddin ile beraber hareket etmeye koyuldu. Ve bu dayanışma devam etti; öyle ki her iki sultan, zühd medrese ve tekkelerine çok büyük önem verdiler, onlara yeni bir çok şube bina ettiler ve birçok vakıfta bulundular. Buna mukabil bu medreseler etkin ve başarılı bir yolla cihada manevî yönlendirmedeki rollerini oynadılar ve mesuliyetlerini bildiler.

Gazalî medresesinin ve andığımız uzantılarının öncülüğünü yaptığı ıslah hareketi, hayatın farklı alanlarında meyvsesini verdi. Yeni bir nesil inşâ etti; bu nesil, mezhepsel asabiyetlerle, dünyevi lezzetlerle kirlenmeksizin kendisi için oluşturduğu kişilikle ve yaşam tarzıyla İslam öğretilerinin ve ahlakının mücessem hali olarak tecelli etti.

Bu neslin mensubu fertler, yayılıp çabalarını yoğunlaştırdıkları muntıkadaki siyasî, askerî, eğitimsel, sosyal ve ekonomik müesseselerdeki mevkiini işgal edince, siyasetlerinin ve tutumlarının etkisi, içte İslamî hayat sahasında beliren meydan okumalar ve müşküleler karşısında durmak; dışta da hariçten gelip de ümmeti darboğaza sürükleyen tehlikeleri savmak yönünde belirginleşti.

Altıncı Kısım: İslah ve Tecdit Medreselerinin Değerlendirilişi ve Uğradığı Akıbet

İslah ve tecdit medreseleri, haçlılara karşı durabilen ve Kudüs'ü geri alan "Nureddin ve Selahaddin neslini" yetiştirme başarısına erdi; ne var ki bu medreseler, yeni ümmeti, devamlılığını sağlayan dinamikleri, hayatın farklı alanlarındaki uygarlık gelişimini muhafaza etme hususunda takviye etmeyi başaramadı. Aksine geri kalmışlık bizzat bu medreseleri de vurdu; onları farklı derviş cemaatleri ile temsil edilen ve "tasavvuf tarikatları" diye anılan asli hedeflerinden bütünü sapmış kurumlar haline getirdi.

İslah ve tecdit medreselerinin uğradığı bu menfi akıbeti, en çok tartışan İbn Teymiyye olsa gerektir; özellikle de Fetâvâ'sının "Kitabü's-sülûk" diye isimlendirdiği onuncu ve "Kitabu't-tasavvuf" olarak adlandırdığı on birinci bölümünde yer verdiği mektup ve fetvalarında.

İbn Teymiyye etüdünde ıslah ve tecdit medreselerinin başlangıcı ile tarikat sürecine girmesiyle aldığı hali birbirinden ayrı tutmak gerektiği hususuna odaklanır. Başlangıç-İbn Teymiyye'nin analizine göre- Kitap ve Sünnet'e uyan sağlam esaslar üzerine kurulmuştu. Nihayete gelince ne yazık ki bu şer'i esaslar unutulmuş ve ihdas edilen birçok bid'at, delalet, abartı bahis konusu müesseseleri kuran şeyhlere nispet edilmişti. İbn Teymiyye'nin bu duruma matuf olarak söylediği sözlerden birini aktaralım:

"Sizden olan önceki dönem şeyhleri - Şeyhu'l-İslam lakabına değer görülen Ebû Hasan Ali b. Emced b. Yusuf el-Kureşî el-Hakkârî, ardından gelen arif ve önder olan Şeyh Adiy b. Misafir el-Emevî ve bunların izi sıra gidenler gibi şeyhler-- sahip oldukları fazilet, dindarlık, salah, sünnete bağlılık sayesinde Yüce Allah, değerlerini yüceltmış ve nurlu makamlarını yükseltmiştir."

Şeyh Adiy (k.s) Allah'ın salih kullarının en faziletlilerinden, kendisine tabi olunan büyük şeyhlerdendi. Erbabının malumu olduğu üzere onun pek çok pak hali ve yüce menkıbeleri vardı. Ümmet içinde yaygın bir ünü, dillerden düşmeyen sıdk-u salahı vardı. Korunaklı bir akideye sahipti; izlerini takip ettiği Şeyh Ebû Ferec Abdulvahid b. Muhammed b. Ali el-Ensârî eş-Şirazî ve Şeyh el-Hakkârî gibi şeyhlerin itikadından sapmamıştı.⁶⁷

İbn Teymiyye'ye sofi tarikatlarının ve derviş cemaatlerinin zikir halkalarında raksetmek, def çalmak gibi ihdas ettikleri bid'atler sorulduğunda o şöyle cevap vermiştir:

"İbadet olduğu düşüncesiyle def çalmak, şarkı söylemek, raksetmek; ümmetin selefinin de Fudayl b. İyâd gibi, İbrahim b. Edhem gibi, Ebû Süleyman ed-Darânî gibi, Maruf el-Kerhî ve Serrî Sakâtî gibi büyük şeyhlerin de yapmadığı bir bid'attir.

*Keza, Şeyh Abdulkadîr Geylânî, Şeyh Adiy, Şeyh Ebû Medyen, Şeyh Ebû Beyân gibi sonraki dönem büyük şeyhleri de bu tür bid'atleri yapmamışlardır. Onlar bid'at olan dinleyişler de bulunmadılar; Kur'an dinlemek gibi şer'î olan, nebilerin ve tabilerinin dinleyişi olan dinlemelerde bulundular. Allahu alem."*⁶⁸

İbn Teymiyye, sûfi tarikatlarının ihdas ettiği bid'atleri bahse konu ettiği her yerde, ıslah medreselerinin kurucusu olan şeyhlerin sonradan çıkartılan bu bid'atlerden uzaklığını önemle ve özellikle vurgular. Rifâî tarikatı hakkında sarf ettiği şu sözler bu hususa güzel bir örnek teşkil eder:

"Başı açıp saçları örmeye, yılan taşımaya gelince, böylesi bir tutum hiçbir salih zatın şiarından/şanından değildir. Ahmed er-Rifâî'nin de, başkalarının da sergiledikleri bir tutum değildir. Bu

⁶⁷ İbn Teymiyye, el-Fetâvâ, Mücmelu itikadi's-selef, 3/377.

⁶⁸ İbn Teymiyye, el-Fetâvâ, Kitabu't-tasavvuf, 11/604.

*tutum Şeyh Ahmed'in ölümünden çok sonraları, ona mensubiyet iddia eden bir taife tarafından ihdas edilmiş bir bid'attir."*⁶⁹

İbn Teymiyye, bu tarikatları eleştirirken Kitap ve Sünnet-teki esaslara karşı düştükleri muhalefeti açığa çıkarmaya yoğunlaşan bir metot takip etmiştir. Ne var ki, ıslah ve tecdit medreselerini böylesi bir akıbete maruz bırakan etken ve koşulları tespit etmemiştir. Bu etken ve koşulları araştırdığımızda karşımıza şu durumlar çıkar:

Birincisi: İslah ve tecdit medreselerinin faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları "terbiye ve dava fıkıhı" ⁷⁰gittikçe zayıfladı. Yozlaşma döneminde bu medreseler, takip ettikleri metotların sahih ve isabetli olup olmadığına önem vermeksizin etkinliklerini bizzat "ihlâs" unsuruna yönelttiler. Yani ıslah ve tecdit medreselerinin kurucularının öncelikli ve etkin faaliyet alanı olarak gördüğü "terbiye fıkıhı"ndan çok bizzat terbiyenin kendisine yoğunlaştılar.

İkincisi: Aile asabiyeti bu medreselere de sirayet etti. İslah faaliyetinde bulunan âlimlerin vefatı akabinde onların çocukları ve torunları, ilmî, dinî ve ahlakî ehliyeti haiz olmamalarına rağmen bu medreselerin hocalığını ve yöneticiliğini devraldılar. Bu durumdur ki ıslah medreselerini "dinî sektörler ve mezhebi asabiyetler" haline getirdi; kabiliyetli ve kültürlü insanların saflarından çekilmesine; halkın "sûfî tarikatları" diye adlandırılan yerlerde toplanmasına sebebiyet verdi. Sonraları türeyen bu tarikatlar, kurucu âlimlerin isimlerine nispet edilmek suretiyle adlandırıldı: Kadîrî tarikatı, Rifâî tarikatı gibi.

⁶⁹ İbn Teymiyye, el-Fetâvâ, Kitabu't-tasavvuf, 11/494.

⁷⁰ Terbiye ve dava fıkıhı mefhumu, "metotları Kur'an ve Sünnetten titizce ve sahih olarak istinbat edilmiş bir eğitim ve dava anlayışı" anlamını ifade eder. (ç.n.)

Üçüncüsü: Memluk saltanatının sınır konusu bu muhalefet, günümüzde “sivil itaatsizlik” diye tabir edilen tavra benziyordu tanımayan zulmü de gelinen bu halin başat etkenlerindendi; memluk sultanlarının takip ettikleri politikaların toplum içine saldıgı korku, önceki dönemlerde şeyhlerin “zalim sultanlar” diye isimlendirdikleri kimseler ile onların “ülemâ-i sû”dan⁷¹ ve “fukahâ-i dünya”dan⁷² olan halifelerine karşı yürüttükleri müspet siyasi muhalefeti bu dönemde bertaraf etti. Bahis. Hasılı, önceki ıslahçıların sergilediği müspet siyasi muhalefet, sonraki dönemlerde büsbütün olumsuz bir yön kazandı.

Olumsuzluğa batan bu muhalefet en belirgin tezahürünü, sûfi tarikatların ifraz ettiğİ yığınla terim ve kavramda buluyordu. Sonraki dönem sûfileri, kendi dönemlerindeki İslam toplumunda devleti ikiye taksim ettiler: “batın devleti” ve “zahir devleti”. Bu iki devletin hem rütbe hem de vazife listelerini de ayırıp üstünlüğü de, yüceliğı de, etkin nüfuzu da “batın devleti”nin yönetici ve sultanlarına verdiler. Kurucu şeyh; “vaktin sultanı”, “zamanın tasarrufuna malik”, “sünnî fethin sahibi” ve “hallerde kök salan” kimse diye nitelendiriliyordu. Örneğın Şeyh Abdulkadir “evliyaların sultanı”, Şeyh Ahmed er-Rifâi “ariflerin sultanı”, bir başkası da “âlimlerin sultanı” idi. Dünya melik ve sultanları sadece bedenler üzerine egemenken sûfi tarikatlarının şeyhleri, “ruhların ve benliklerin hükümranları” idi. Böylece kutub, ebdal, evtad ve benzeri terimler, zikri geçen yönetime ve nizamı dönük olan muhtevalarından soyutlandırıldı; “sosyal münte-

⁷¹ Ülemâ-i sû, ilmini çıkarları doğrultusunda erk sahibi insanlara yaltaklanma tekniklerini keşfetmek için kullanan bedbaht ilim taşıyıcıları. (ç.n.)

⁷² Fukahâ-i dünya, kıvrak zekâsını, ince kavrayışını uhrevî gayelere dönük değil, dünyevî emellere yönelik seferber eden fakihler/ yargıçlar. (ç.n.)

hir"lerin, gerçekte hiç vücut bulmayan düşler evrenine dalaran aldanmışların düşük emellerini ifade eden iğreti içeriklerle dolduruldu.

Bu durum o kerteye varmıştı ki, askerî zaferlerin bile onlara göre bir zahiri ve bir de batını vardı: bir zahir devlet ki, onun askerî komuta kademesini teşkil eden kimseler, batın devletinin ruhî ve doğüstü yöneticilerinin kullandıkları bir eldiven, bir aracı rolünü temsil ediyorlardı ancak.

Bu durumun örneklerinden biri de Moğol saldırılardan birinin geri çekilmesini "vaktin sultanlarının, vaktin şeyhlerinin, asrın şeyhlerinin" uyguladıkları ruhî yönlendirme sonucu tecelli eden batına bağlayan rivayettir. Bu tarzda ikinci bir rivayet daha var ki, haçlılara karşı kazanılan kimi askerî zaferleri, insanlar her ne kadar bunun zahirinin siyasî ve askerî yöneticiler eliyle gerçekleştiğini görse de batında bunu sağlayan Şeyh Rislân ed-Dımaşkî'nin başansıdır, şeklinde izah eder. Bir üçüncü rivayette batı cenahta Frenklere karşı kazanılan savaşların hem zahirini hem de batırını Şeyh Ebû Medyen el-Mağribî'nin sağladığını söyler.

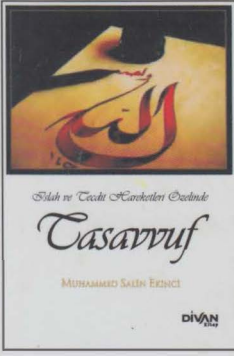
Muhakkak ki bunda kulak kesilip tanıklık eden kimseye hatırlatma vardır.

Yüce Allah'ın salât ve selamı efendimiz Muhammed'in, aile efradının ve sahabesinin üzerine olsun!

Muhammet Salih el-Ğursî
Konya / 23.07.2008

İslah ve Tecdit Hareketleri Özelinde

Tasavvuf

MUHAMMED SALİH EKİNCİ

İslam tarihini etüt eden, ıslah ve tecdit faaliyetinde ne bir gedik, ne bir boşluk görebilir, ne de sapkın akıma karşı duran, kuşatıcı yozlaşmayla mücadele eden, hakkın sedasını gürleştiren, zalim güce meydan okuyan, fitne unsurlarına karşı dikilen ve düşüncede yeni pencereler açan kutlu kimselerden yoksun tek bir zaman dilimine rastlayabilir.

İslah ve tecdit kuşkusuz ki önce ilkeler, değerler, düşünceler ve tasavvurlar bazında gerçekleşmeli; zira batıl düşünce ve tasavvurlardan ancak kendi türünden ameller türer. Akıllar ve kalpler ıslah olunmadıkça, düşünceler ve kavramlar tashih edilmedikçe amelleri düzeltmek, yaşam pratiğini ıslah etmek, toplumu kötülüklerden ve yozlaşmalardan temizleyip olumsuzluklardan soyutlamak, zulme ve fitneye teslim olmaktan kurtarmak olanaksızdır.

Bu araştırmada amacımız, İslam aleminin geçtiği en çetin dönemlerde tasavvufta ıslah ve tecdit etkinliğinde bulunmak suretiyle ilmiyle amel eden rabbânî müşidler, hikmetle hareket eden davacılar, insaf ve adalet sahibi yöneticiler, cesur ve basiretli komutanlar yetiştirip bunlardan meydana gelen yeni bir nesil inşa etmiz. azı büyük sûfilerin başarılı tecrübelerine ışık tutmaktır.

 kitapservisi
www.kitapservisi.com

ISBN 978-605-4239-35-1

DIVAN
Kitap

www.divankitap.com.tr